

# MISSA SANCTI JERONI

## De sct̄ iherone officiu

De gregoriaanse misgezangen voor  
de heilige Jeroen van Noordwijk

## **MISSA SANCTI JERONI**

De gregoriaanse misgezangen voor de heilige Jeroen van Noordwijk

### **Ten geleide: onderzoek en doelstellingen**

#### **Leven, dood en verering van Jeroen**

- I. Over de heilige Jeroen van Noordwijk
- II. De kerk van Noordwijk
- III. Verspreiding en datering van het Jeroensfeest

#### **De gezangen**

- Ten geleide: de mis en het officie
- IV. De bronnen
  - V. Het ordinarium
  - VI. Het proprium
  - VII. Gebeden en lezingen
  
  - VIII. Het 'Jeroensofficie'

#### **Conclusies**

#### **Bijlagen**

- Bijlage I: Verhalende historische bronnen over Jeroen
- Bijlage II: Overzicht van bronnen met vermelding van Jeroen in (semi-)publieke collecties opgenomen in de catalogus *Medieval Manuscripts in Dutch Collections*
- Bijlage III: Het misformulier van het Jeroensfeest zoals vermeld in het 'Linnenweversmissaal'
- Bijlage IV: De laatste rekening van pastoor Jacob Starck, 1568
- Bijlage V: Onderdelen van het proprium en ordinarium
- Bijlage VI: Tekst en vertaling sequentia *Iungat laudes*

#### **Bibliografie**

#### **Dankwoord**

## TEN GELEIDE: ONDERZOEK EN DOELSTELLINGEN

Het huidige dorp Noordwijk, ooit voor een aantal jaren zelfs de trotse *stad* Noordwijk, kenmerkt zich heden ten dage nog steeds door een tweetal buitengewoon grote kerken in het oude centrum, beiden luisterend naar de naam 'Jeroenskerk'. Een kerkelijke skyline, die de andere kerkjes in omliggende dorpen bijna doet verbleken. Maar we spreken hier dan ook over twee kerkgebouwen die onlosmakelijk verbonden zijn met de verering van Noordwijks eigen heilige: de martelaar Jeroen (†856). Zijn leven en diens latere verering worden kort toegelicht in de eerste hoofdstukken van deze verslaglegging.

Van de Nederlandstalige liederen die gewijd zijn aan deze Jeroen, is één van de oudste van de hand van de priester en dichter J.-B. Stalpaert van der Wiele (1579-1630). Van der Wiele, priester te Delft in de zogenaamde 'Hollandse Zending', gold als 'de zoetvloeiendste poëet die Holland doenmaal hadde'. Over Jeroen dichtte hij:

*'Noordwijksche Maeghden  
Die ooit behaegden  
Sions engelen,  
Wilt u spoen  
Met soete wysen  
Van sangh te prysen  
Christus'martelaar,  
Sint Jeroen.'*

Naast Stalpaert's eenmalige lofzang voor Jeroen – overigens een onopvallend onderdeel binnen een vracht aan contra-reformatorische heiligenliederen – beschikken we ook nog over een gedeelte van een 17<sup>e</sup>-eeuws officie voor Jeroen; antifonen voor de lauden en vespers van het Jeroensfeest. Het betreft hier 'neo-gregoriaanse' composities van waarschijnlijk 17<sup>e</sup>-eeuwse makelij.

Na deze muzikale opleving blijft het echter lange tijd stil. In de 19<sup>e</sup> eeuw zullen wellicht enkele Noordwijkse geletterden nog enige herkenning hebben gevonden in Jacob van Lennep's *De gestoorde bruiloft*, waarin de godvrezende graaf Arnout van Holland de Noordwijkse heilige te pas en te onpas aanroept, maar het is helaas niet meer dan een artistieke stuip trekking.

In een veel jongere liederenbundel van de huidige R.-K. parochie in Noordwijk treffen we dan nog dertien verschillende liederen aan met betrekking tot Jeroen. Pastoor P. Riep schreef omstreeks 1975 drie nieuwe 'Jeroensteksten' op oude melodieën, waarvan enkele nog steeds jaarlijks klinken op het 'Jeroensfeest' op de 17<sup>e</sup> augustus. In 2001 werd aan dit repertoire nog de musical *Jeroen* toegevoegd en in 2008 beleefde zelfs een opera *Jeroen* van componist Jan van Maanen haar première in het festival 'Opera aan Zee'.

Al met al een toch meer dan acceptabele muzikale vangst voor een man die het christendom naar de West-Hollandse contreien gebracht zou hebben; een missionaris wiens leven en marteldood de aanleiding waren geweest voor de bouw van minstens twee enorme kerken en dito verering, met als absoluut hoogtepunt de tweevoudige verheffing van Noordwijk tot bedevaartsplaats. Maar... de oplettende lezer zal op dit moment wellicht voelen dat er toch nog een redelijke lacune vóór deze muzikale geschiedenis te bespeuren valt. Want er

is tot noch toe geen enkele melding gemaakt van het aller-vroegste muzikale repertoire uit de tijd rond Jeroen zelf; die vroegmiddeleeuwse muziek die we altijd associëren als de 'oerkerkelijke' muziek, en die naar alle waarschijnlijkheid geklonken moet hebben in de toen versgebouwde kerk van Jeroen en later uiteraard op zijn eigen feestdag; die muziek, zich altijd graag laat omschrijven als 'de schat der eeuwen': het gregoriaans.

De aanleiding voor dit onderzoek ligt in eerste instantie bij een geheel andere historie, namelijk die van de *Groenhoutbibliotheek* van de R.-K. parochie 'St. Jeroen en Maria ter Zee' te Noordwijk. De 'bibliotheek' bestaat uit een collectie oude kerkelijke boeken van pastoor Theodorus Groenhout (†1716), die in 2009 werden ondergebracht in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden. In deze collectie bevindt zich ook een oud Haarlems bisdomboek uit 1826, waarin melding wordt gemaakt van het feest van de heilige Jeroen van Noordwijk (de parochie van Noordwijk viel toen nog onder het bisdom Haarlem), met vermelding van de bijbehorende gregoriaanse misgezangen. Bij het overbrengen van de bibliotheek naar Leiden attendeerde historicus Gerard Persoon mij op dit werk, met de vraag of er wellicht iets bruikbaar zat voor een muzikale uitvoering in de toekomst.

Die mogelijke uitvoering maakt daarmee gelijk de brug naar de tweede aanleiding: de *Schola Gregoriana*, de gregoriaanse zanggroep van eerder genoemde parochie; een groep die zich sinds enkele jaren toelegt op het uitvoeren van de aloude gregoriaanse gezangen. Opggericht door oud-dirigent Cees de Haas in 2006, trachten de heren via hun uitvoeringen een beeld te schetsen van een oude en roemrijke muzikale historie. Dit project, onder de noemer *Missa Sancti Jeroni*, is daar een voorbeeld van. Sedert 2010 staat de Schola onder leiding van ondergetekende.

Het doel van dit onderzoek is het reconstrueren van het middeleeuwse (15<sup>e</sup>-eeuwse) misformulier voor het feest van de heilige Jeroen van Noordwijk, met bijzondere aandacht voor de **gregoriaanse gezangen** die binnen dit misformulier horen. Het doel is hierbij niet het scheppen van een ideale, eenduidige versie van een formulier dat mogelijk nooit bestaan heeft vóór dit onderzoek, maar een kritisch overzicht te geven van de informatie zoals genoemd in de oudste en meest representatieve bronnen.

Het onderzoek en de verslaggeving die u nu voor ogen ligt zijn uitgevoerd ter voorbereiding op een mogelijke uitvoering van het 'Jeroensrepertoire' door eerdergenoemde Schola, en geschiedt binnen de bijvakstudie Gregoriaans aan het Koninklijk Conservatorium van Den Haag, als onderdeel van de masterstudie Compositie aan het Conservatorium van Amsterdam. Binnen dit onderzoek is tevens een indexering tot stand gekomen van de *ordo divini officii* uit de abdij van Egmond (zie bibliografie). Begeleidend docent in dit onderzoek was dr. Marcel Zijlstra.

In dit verslag wordt via een aantal inleidende, korte hoofdstukken een introductie gegeven op de reconstructie van het misformulier. Leven, legendes en kerkgebouwen van en voor Jeroen passeren hierin kort de revue. Daarna volgt een toelichting op de kern van het onderzoek: de misgezangen.

Daar Jeroen traditiegetrouw werd (en soms nog *wordt*) aangeropen als patroonheilige van verloren voorwerpen, lijkt het me zeer toepasselijk de inleiding tot dit onderzoek hoopvol af te sluiten:

*Rebus in amissis*  
*Jeron saepissimi fulget.*

'Vaak schittert Jeroens macht  
om verlorene zaken te vinden.'<sup>1</sup>

Ik wens de lezer een inspirerende verslaglezing toe.

Noordwijk, juni 2012,

**Rens Tienstra.**



Reliekenkistje (16<sup>e</sup> eeuw), waarin de relieken van St. Adelbert en St. Jeroen werden bewaard.

---

<sup>1</sup> Brussel, KB, hss. 8245-8257, f. 299v. 1489. Passionale uit het klooster Korsendonk, afschrift door Anthonius de Bergis.

## LEVEN, DOOD EN VERERING VAN JEROEN

### I. OVER DE HEILIGE JEROEN VAN NOORDWIJK<sup>2</sup>

Er zijn tot op heden geen contemporaine documenten bekend uit de tijd van Jeroen, die hem noemen. Wat er over deze vroegmiddeleeuwse missionaris bekend is stamt uit religieuze literatuur die pas enkele eeuwen na zijn dood werd geschreven, waaronder als eerste de *Vita et translatio de Sancti Ieronis* ('Leven en Translatie van de heilige Jeroen'; Egmond, rond 1060?)<sup>3</sup>. Jeroens verhaal moet dus worden gezien in het licht van een tijd, waarin de achteraf beschreven levens van heiligen naast een kerkelijke en maatschappelijke functie, ook vaak binnen een politiek kader te plaatsen zijn.

Jeroen (ook wel: Hieron, Jheron, Jeron, Iero, Ieronis, Gerun, Jerom of Gheron<sup>4</sup>) was een uit Ierland afkomstige christelijke priester en missionaris; hij was naar verluidt afkomstig uit een adellijk geslacht en was één van vele missionarissen afkomstig uit dat gebied, die hun boodschap wilden verspreiden in de Laaglandse regio<sup>5</sup>. In 847 zou hij zijn geland tussen Katwijk en Noordwijk. Op last van de bisschop van Utrecht vestigde Jeroen zich in 851 in Noordwijk (toen 'Northgo' geheten), om de bewoners van die plaats te kerstenen. Als er binnen dit verhaal enige kern van waarheid schuilt, kunnen we uit dit gegeven afleiden dat het 9<sup>e</sup>-eeuwse Northgo dus kennelijk al een relatief groot inwoneraantal had; groot genoeg om er een missionaris op af te sturen. Jeroen bouwde volgens overlevering in Noordwijk een kerkje dat aan St. Maarten was gewijd (St. Maarten van Tours is ook de patroonheilige van het bisdom Utrecht)<sup>6</sup>. In 856 zou Jeroen door plunderende Noormannen zijn onthoofd. Volgens de traditie werd de plaats waar Jeroens lichaam begraven lag, ca. 980 door de boer Nothbodo teruggevonden. Jeroen had zich in drie dromen aan hem bekend gemaakt en ervoor gezorgd dat Nothbodo aldaar zijn verloren paarden terugvond.

#### **Egmond**

Na de wonderbaarlijke vondst van het gebeente – minus de schedel – in Noordwijk werd het volgens de eerder genoemde *vita* tussen 983 en 988 overgebracht (de zgn. 'translatie', overbrenging) naar de benedictijner abdij van Egmond, het 'eigenklooster' van de graven van Holland; de kerk van Noordwijk was in ieder geval vóór 988 aan de abdij geschonken door graaf Dirk II<sup>7</sup>. Daar rustte Jeroens gebeente in een aparte schrijn. In een Egmondse reliekenlijst (begin 13<sup>e</sup> eeuw) is sprake van een 'capsa s. Yeronis' (relikschrijn van St. Jeroen), waarin bijna het volledige lichaam van de martelaar werd bewaard. In verschillende altaren in de kloosterkerk werden – in ieder geval sedert de 12<sup>e</sup> eeuw – kleine partikels van Jeroens lichaam bewaard. Volgens één van de

---

<sup>2</sup> Een groot deel van de informatie in dit inleidende hoofdstuk kan ook worden teruggevonden in het artikel over St. Jeroen in de databank van het Meertens Instituut, auteur dr. G.N.M. Vis. Eén van Vis' bronnen is het archief van het bisdom Haarlem, inv.nr. 331.1 s.v. 'Noordwijk', waar ik ook een groot deel van dit hoofdstuk op baseer.

<sup>3</sup> Oppermann 1933: 38-59.

<sup>4</sup> De herkomst en betekenis van deze naam kent een veelvoud aan theorieën: 'de Ier', 'de heilige', 'valk', etc.. Jeroen is overigens de enige heilige met deze naam.

<sup>5</sup> Andere voorbeelden zijn Adelbert van Egmond, Willibrord, en Plechelmus, allen na hun dood als heiligen vereerd. De eerste twee zouden naar verluidt leerlingen zijn geweest van Egbert van Rathmelsigi (ook wel Egbert van Northumbria genoemd), een leraar van vele missionarissen die naar de Lage Landen trokken.

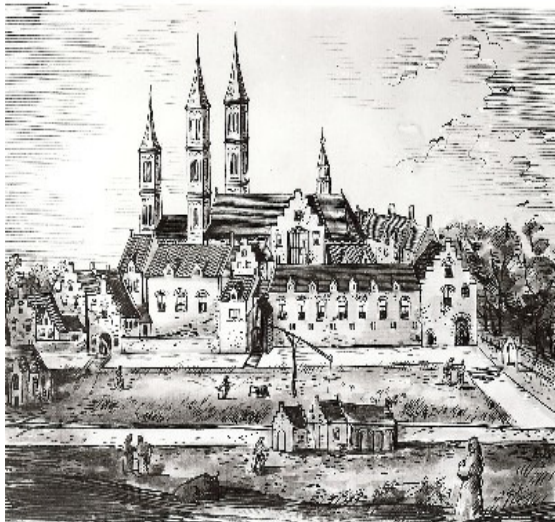
<sup>6</sup> Bij de vorming van de nieuwe 'clusterparochies' binnen het bisdom Rotterdam is de Noordwijkse parochie sinds 1 januari 2012 overigens (weer) deel geworden van de St. Maartensparochie.

<sup>7</sup> *Evangeliarium* van Egmond (derde kwart 9<sup>e</sup> eeuw – ca. 975).

weinig overgeleverde bronnen uit de oude abdij werd ook jaarlijks op 30 oktober op plechtige wijze de *die Jeronis* gevierd, inclusief aan Jeroen gewijde getijden<sup>8</sup>. Een nadere bespreking hiervan volgt in hoofdstuk VIII.

Een Egmondse monnik beschreef, waarschijnlijk in het laatste kwart van de 11<sup>e</sup> eeuw, onder abt Steven (1057-1105), de *Vita et translatio* van Sint Jeroen. Het is een stereotiepe tekst, geheel volgens de regels van het genre geschreven. Onder abt Asselijn (1122-1129) werd deze tekst afgeschreven en tezamen met het leven van St. Adelbert in een boekje gebonden.

Volgens de tekst gelastte graaf Dirk II van Holland in overleg met bisschop Folcmar van Utrecht (†990) tussen 983 en 988 de opgraving van Jeroens lichaam<sup>9</sup>. Omdat de kerk van Noordwijk een van het grafelijk klooster Egmond afhankelijke kerk was, zal de graaf zich tot deze actie gerechtigd hebben geacht. Mogelijk dat de graaf hiermee pelgrims naar zijn klooster wilde trekken. Egmond was overigens dankzij deze translatie de plaats geworden waar de heiligen die in het graafschap Holland waren gestorven (Adelbert en Jeroen), hun laatste rustplaats vonden.



Van bedevaarten naar de relieken van Sint Jeroen te Egmond is niets bekend. Uit het gegeven dat in Egmond aan het einde van de 11e eeuw een *vita* van Sint Jeroen werd geschreven, kunnen we echter wel opmaken dat de monniken hebben gepoogd de devotie te stimuleren.

Ook elders in Holland waren relieken van Jeroen te vinden, bijvoorbeeld in het St. Nicolaasklooster in Utrecht (een been); op de verschillende altaren gewijd aan Jeroen (de Oude Kerk te Amsterdam<sup>10</sup>, kerken en kloosters in Delft<sup>11</sup>, de Laurenskerk te Rotterdam en Hooglandse Kerk te Leiden<sup>12</sup>) werden waarschijnlijk ook relieken bewaard die verkregen waren van de abdij Egmond.

De relieken van Jeroen, voor zover nog aanwezig in de abdij van Egmond, werden in juni 1573 in Haarlem in veiligheid gebracht tegen de oprukkende Reformatie. In het abdijsmuseum van de huidige abdij van Egmond bevindt zich een grote perkamenten strook (12<sup>e</sup> eeuw?) uit de oude Egmondse reliekenschat met daarop in kapitalen de volgende vermelding: 'Hic requiescit corpus Sancti Hieronis' ('Hier rust het lichaam van de Heilige Jeroen'). In 1950 is, opnieuw vanuit Noordwijk, maar nu vanuit de schrijn van de heilige Jeroen, een reliek naar de heropgerichte abdij van Egmond overgebracht. Het ging hier om twee rechter-bovenribben.

<sup>8</sup> Hof 1956: item 191.

<sup>9</sup> Vergelijk Melis Stoke's *Rijmkroniek van Holland* (ca. 1290), r. 782 e.v.: 'Dese Didrik van heilighen doene / Dede op heffen sinte Jeroene; want die sint hiet openbaere / God ons Heren martelare. / Van Nortdike, daer hi lach begraven, / Dede hine met coste ende met haven / Eerlike voeren tEgmonde; / Daer hi leget nu ter stonde.'

<sup>10</sup> Le Long 1729: 312; beschrijving van de stichting van een kapel en altaar ter ere van Jeroen in de Oude Kerk, met de fondatiebrief van 20 januari 1450.

<sup>11</sup> O.a. St.-Ursulaklooster en St.-Agathaklooster, de Oude of Hypolitus-kerk (een altaar) en waarschijnlijk ook de Nieuwe of Ursula-kerk. Uit beide kloosters is een aantal getijdenboeken bekend, waarin Jeroen voorkomt.

<sup>12</sup> Zie noot 107.

## Noordwijk, bedevaartsplaats

Terug naar de plaats waar het allemaal begon. Na de vondst van Jeroens lichaam in circa 980 verrees boven zijn graf de eerste aan Jeroen gewijde kerk. Bedevaarten uit die periode zijn niet bekend. In 1303 kregen de Noordwijkers toestemming een nieuwe kerk te bouwen. Kort na 1311 werd volgens Johannes van Leiden (†1505) bij het graven van de fundamenteën voor een nieuw altaar de verloren schedel van de heilige teruggevonden. De klokken begonnen 'als vanzelf te beieren' en bij de schedel vonden wonderbaarlijke genezingen plaats.



Vanaf deze gebeurtenissen ontwikkelde Noordwijk zich in een versneld tempo tot bedevaartsplaats (zij het nog steeds zonder bisschoppelijke of pauselijke erkenning). Jaarlijks werd op het feest van de heilige een processie door het dorp gehouden, waarbij de gevonden schedel werd rondgedragen. De tocht voerde langs de vijf bruggen van het dorp en het Martelveld, de plaats waar hij onthoofd zou zijn. Tal van pelgrims uit de wijde omgeving trokken naar Noordwijk. De figuur van Jeroen ontwikkelde zich hierbij als patroonheilige van geesteszieken – volgens de overlevering genas een persoon met de ‘vallende ziekte’ spontaan bij het aanraken van de schedel – en verloren voorwerpen. Deze laatste toedichting hangt waarschijnlijk samen met de verschijningen van Jeroen aan de boer Nothbodo, waardoor Jeroens lichaam kon worden teruggevonden.

De eerste formele berichten over bedevaarten houden verband met de graven van Holland: graaf Albrecht bezocht in september 1390 Noordwijk en zijn zoon Willem van Oostervant trok na een succesvolle krijgstocht tegen de Friezen in 1398 naar St. Jeroen. Aan het begin van de 15<sup>e</sup> eeuw, onder Willem VI, blijkt Noordwijk als bedevaartsplaats een veelvuldige etappeplaats voor leden van het grafelijk huis<sup>13</sup>.

Op 15 november 1429 bevestigde Zweder van Kuilenburg, (tegen)bisschop van Utrecht<sup>14</sup>, Noordwijk als bedevaartsplaats. In alle parochies van het oude Noord-Holland, Kennemerland, West Friesland en aangrenzende plaatsen moest Jeroens feestdag op 17 augustus worden gehouden met even grote plechtigheid als St.-Laurentius (= 10 augustus; 17 augustus is tevens Octaafdag van Laurentius); het is vanaf dit jaar dat de ‘Jeroensdag’ op 17 augustus in de geschriften zijn intrede doet. Pelgrims die de Noordwijkse Jeroenskerk op 17 augustus of op andere hoogfeesten bezochten en de ‘omwegang’ meemaakten, kregen veertig dagen aflat. Waarschijnlijk heeft in 1571 de laatste omgang plaatsgevonden.

Van enkele abdisen van de nabijgelegen abdij Leeuwenhorst is bekend dat zij op bedevaart naar St. Jeroen gingen. Ook belangrijke geestelijken die in Leeuwenhorst verbleven, gingen de relieken vereren. Soms werden personen op strafbedevaart naar Noordwijk gestuurd, zoals bijvoorbeeld in 1514 de Amsterdamse slager Jan Pouwelsz en zijn vrouw omdat zij tegen de keur varkensvlees hadden verkocht<sup>15</sup>.

<sup>13</sup> Smit 1995: 54-55, 57 (bedevaarten in 1390 en 1398)..

<sup>14</sup> Zweder van Culemborg of Kuilenburg (†1433) was bisschop van Utrecht tijdens het Utrechts Schisma.

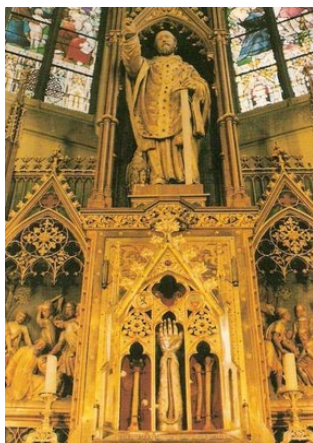
<sup>15</sup> Boomgaard 1992: 156, 158.



## Reformatie

Op Palmzondag 1571 landden de Geuzen bij Noordwijk, om daarna flink huis te houden in de omgeving. Slechts door de bemoeienissen van Jan van der Does, heer van Noordwijk en tweede man van Willem van Oranje tijdens het beleg van Leiden, blijft de Jeroenskerk een totale verwoesting bespaard. In 1572 moet het kerkgebouw aan de protestanten worden overdragen. De Reformatie bracht weliswaar een einde aan de bedevaarten, maar niet aan de Jeroensverering. Op een lijst van vier- en aflaatdagen van het bisdom Haarlem, opgesteld in 1632, wordt het feest van Sint Jeroen vermeld als een dag waarop men 40 dagen aflaat kan verdienen. Jacobus de la Torre<sup>16</sup> noemt Jeroen in 1656 als patroon van verloren zaken<sup>17</sup>. Volgens de overlevering werd hij in heel het Hollandse grondgebied hiervoor aangeropen, omdat de heden ten dage veel bekendere Antonius van Padua ('pas' gestorven in de 13<sup>e</sup> eeuw) er toen nog vrijwel onbekend was.

In 1653 schonk het kapittel van Haarlem een ellepijp van Jeroen uit de Egmondse reliekschat (die inmiddels in Haarlem in veiligheid was gebracht) aan de katholieke statie<sup>18</sup> in de Noordwijkse Kerkstraat. In 1851 werden bij de opheffing van de 'Vergaderinghe der Maechden in den Hoek', op de Bakenessegracht te Haarlem de uit Egmond afkomstige relieken van Adelbert en Jeroen teruggevonden en overgedragen aan het bisdom in dezelfde stad. Bisschop Graaf verrichtte in 1868-1870 een inventarisatie met betrekking tot deze relieken. De uitkomst van het onderzoek in 1889 was zeer positief: ze waren authentiek en de openbare verering was toegestaan. Op 17 juli 1889 gaf het kapittel van Haarlem daaraan zijn toestemming. Op 16 augustus 1892 werden de relieken, geborgen in een nieuwe reliekschrijn, overgebracht van Haarlem naar een inmiddels nieuw gebouwde (katholieke) St.-Jeroenskerk in Noordwijk.



In 1898 schonken de kerkmeesters van de St. Jeroenskerk een altaar (ontwerp Nicolaas Molenaar, uitvoering Margry & Snickers) voor de St. Jeroenskapel, gelegen ter rechterzijde van het priesterkoor. Op dit altaar heeft het beeld van Jeroen, in 1870 door Jos Graven vervaardigd, een prominente plaats. Onder het beeld bevindt zich, achter deuren, de reliekkas van de heilige Jeroen, in 1892 vervaardigd door Gerard Brom. In deze kas zien we een onderkaak, een ellepijp in een zilveren arm (1648), een spaakbeen en twee bovenarmbeenderen. Op de voet van de reliekkas prijkt de volgende tekst: 'Reliquia Sancti Ieronis'. Jaarlijks, nog steeds op 17 augustus, worden deze relieken in plechtige processie rondgedragen in de kerk.

In januari 1983 verrichtten medewerkers van het Anatomisch Embryologisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit Leiden onder leiding van dr. G.J.R. Maat een onderzoek naar de relieken van Jeroen. Hierin betrokken zij ook de schedel die in 1909 in het koor van de Oude Jeroenskerk was opgegraven. Men had toen

<sup>16</sup> Jacobus de la Torre (1608-1661) was apostolisch vicaris van de Hollandse Zending (1651-1661) en aartsbisschop van Utrecht in de oudkatholieke traditie (1651-1661).

<sup>17</sup> De la Torre 1883: 123-124.

<sup>18</sup> Een *statie* is – in de rooms-katholieke missie – de standplaats van een missionaris. Een statie ligt in een missiegebied dat valt onder een apostolisch prefect of een apostolisch vicaris. Omdat in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden het rooms-katholicisme formeel niet was toegestaan was Nederland tot het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 officieel zendingsgebied: de 'Hollandse Zending'. De R.-K. geloofsgemeenschappen in de Republiek werden daarom beschouwd als missieposten en aangeduid als statie.

het vermoeden uitgesproken dat deze schedel wel eens van Jeroen zou kunnen zijn. De schedel bleek echter afkomstig van een jong gestorven man<sup>19</sup>, terwijl de bekende relieken van Jeroen alle van een oudere man, tussen de 50 en 80 jaar oud, afkomstig waren. Het hoofd van de heilige is naar verluidt wellicht nog ingemetseld in de muren van het kerkgebouw of na het transport van Noordwijk naar Leiden in 1584 verloren gegaan.

### **De plaats van Jeroen binnen het grote geheel**

De verspreiding van het verhaal en de verering van Jeroen beperken zich vooral tot het West-Nederlandse grondgebied en hebben, getuige de tot noch toe bekende bronnen, geen bredere verspreiding binnen de Europese kerken en kloosters gekend. Jeroens verering moet dan ook vooral binnen een regionale cultuur worden gezien, zoals bijvoorbeeld de verering van Plechelmus (Oldenzaal) of Cunera (Rhenen). Jeroens verhaal kent veel overeenkomsten met de al eerder genoemde Adelbert van Egmond: een geestelijke, naar verluidt van over zee, die zijn predikend werk in de kuststreek kwam doen in het spoor van Willibrord, en rond wiens persoon een lokale cultus is ontstaan. Van beide heiligen werden de relieken vereerd in de toenmalige abdij van Egmond, en beiden fungeerden min of meer als 'huisheiligen' van het grafelijk huis van Holland. De plaatsen waar Jeroen werd vereerd bevinden zich dan ook uitsluitend binnen het oude graafschap. Wel is er, zowel vanuit Egmond als het bisdom Utrecht, poging gedaan de devotie te stimuleren, middels de *vita* en soortgelijke vertellingen, een grote hoeveelheid getijdenboekjes met korte gebeden aan Jeroen (zie bijlage II), en de verheffing van Noordwijk tot bedevaartsplaats in 1429.

Ondanks de beperkte verspreiding van de Jeroensverering, blijkt uit de inmiddels onderzochte bronnen wèl dat de heilige bijzonder hoog stond aangeschreven: zijn feest werd in de Egmondse abdij gevierd als een 'dubbel feest', een feest van de één na hoogste rang. Ook na de aansluiting van Egmond bij de hervormingsgezinde Bursfelder Congregatie (1491) bleef Jeroens feest deze rang houden. Onverklaarbaar blijft echter de totale afwezigheid van Jeroen in de handschriften uit de Rijnsburger abdij, eveneens gesticht door de graven van Holland (1133)<sup>20</sup>.

Binnen de bestudering van handschriften is de naam van Jeroen (net als die van Adelbert) vooral van belang als een 'fingerprint'-naam, d.w.z. een vermelding die van belang is voor de herkomst van het werk. Een vermelding in bijvoorbeeld de kalender van een missaal geeft sterke vermoedens dat het werk is gemaakt voor gebruik binnen het grafelijk gebied<sup>21</sup>.

In de verhalen van veel lokale heiligen is het een kwestie van de juiste tijd en veel geluk voordat diens verering de kans krijgt zich verder te verspreiden. Met Noordwijks gefnuikte stedelijke ambities in de late middeleeuwen en de geleidelijke aanloop naar de Reformatie is die tijd voor Jeroen waarschijnlijk nèt buiten handbereik gebleven. Maar toch, ook in latere eeuwen zien we Jeroen nog steeds in de boeken opduiken – zij het nu in contrareformatorische context. De door heidenen gevangen priester die ondanks zijn martelingen tot het einde toe standvastig bleef in het geloof, paste bijzonder goed binnen de contrareformatorische 'PR' van schrijvers als Stalpaert van der Wiele en Philip Roveen. Het Jeroensfeest werd ondanks de omstandigheden – of wellicht juist

---

<sup>19</sup> Waarschijnlijk was hier sprake van een graf binnen het oude kerkhofterrein rond de eerste of tweede Jeroenskerk, voordat de kerk in latere tijden werd vergroot en uitgebreid.

<sup>20</sup> Onderzocht werden handschriften NL-DHk 73 E 8 (antifonale; ondanks de aanwezigheid van het Adelbertsofficie ontbreekt Jeroen compleet) en NL-DHk 71 J 70 (hymnarium; bevat het beroemde Paasspel).

<sup>21</sup> Hülsmann 2009: 142.

daardoor – in de Roomse gelederen in hoog aanzien gehouden, getuige de aanwezigheid van een nieuw gecomponeerd 17<sup>e</sup>-eeuws officie<sup>22</sup> en Jeroens vermelding in de Hollandse misboeken<sup>23</sup>. Ook bij het herstel van de Nederlandse bisschopelijke hiërarchie in 1853 werd het Jeroensfeest (bedevaartstochten en -gezangen inclusief) weer nieuw leven ingeblazen.

Heden ten dage, na een halve eeuw kerkelijke worstelingen en ontzuiling, kan een tendens worden bespeurd om Jeroen eerder als een voor Noordwijk belangrijke historische figuur dan een bedevaartswaardige heilige te zien. Zijn aanwezigheid in de streek betekende immers het begin van een lange periode van welvaart voor het dorp Noordwijk.

## II. DE KERK VAN NOORDWIJK

Het is maar tot op zekere hoogte mogelijk een beeld te schetsen van de voorreformatorische situatie in de Noordwijkse Jeroenskerk; de kerk brandde grotendeels af in de grote dorpsbrand van 1450, waarbij ook (een groot deel van) de toenmalige kerkelijke inboedel verloren zal zijn gegaan. De kerk werd hierna hersteld en vergroot, waarbij de inkomsten uit de bedevaart en de gedeeltelijke belastingonthefving van de graaf zeker geholpen zullen hebben. Noordwijkse zangboeken of bijbels vóór de Reformatie zijn, voor zover bekend, niet meer voorhanden. Ook wat betreft rekeningen en afschriften uit die tijd komen we niet ver; in 1572 ging de kerk over in protestantse handen, en daarmee dus waarschijnlijk ook het kerkelijk archief. Het huidige archief van de PKN in Noordwijk gaat niet verder terug dan 1620, waarmee het te ver in Reformatorische tijden ligt<sup>24</sup>. Ook de eerder genoemde ‘Groenhout-bibliotheek’ bevat geen voor dit onderzoek relevante zangboeken, rekeningen of afschriften. Volgens de lokale geschiedschrijver Jan Kloos zijn alle oude rekeningen van de Jeroenskerk, in het midden van de 19<sup>e</sup> eeuw, in kruiwagens uit de consistorie van de Oude Jeroenskerk naar de droogovens van de firma P. Groeneveld getransporteerd en als een ‘zoodje ouwe rommel aan Vulkanus geofferd’<sup>25</sup>. Uit de Noordwijkse kerk is ons slechts één enkele, indirect overgeleverde bron overgeleverd: de laatste kerkrekening uit de tijd vóór de overdracht van de kerk aan de protestanten, opgemaakt door pastoor Jacob Starck in 1569. Het origineel werd samen met alle andere papieren vernietigd en bestaat inmiddels slechts in de vorm van een kopie, toendertijd gemaakt door K. van Alkemade.

Jacob Starck, de laatste voorreformatorische Noordwijkse pastoor, was een benedictijner monnik uit de abdij van Egmond. In 1541 was hij op dertigjarige leeftijd door abt Willem van der Goes tot pastoor van Noordwijk benoemd (het onderstreept wederom de hechte relatie tussen Noordwijk en Egmond). Pastoor Starck werd alom geprezen als een godsvruchtig en wijs mens met grote pastorale en bestuurlijke kwaliteiten; zo zou hij ook bij het oplossen van problemen met de handhaving van de kloostertucht in het St.-Barbaraklooster een grote bijdrage hebben geleverd<sup>26</sup>. Verder weten we dat hij verschillende keren aanwezig geweest is bij de afsluiting van contracten die de parochie sloot<sup>27</sup>. Tijdens zijn pastoraat tekende pastoor Starck de laatste kerkrekening uit

---

<sup>22</sup> Stichter 1685: *Additamentum...* van *Antiphonarium Romanum...* Op ‘Die 18 Augusti’ [sic] vinden we de antifonen voor de eerste en tweede vespers en lauden.

<sup>23</sup> Bijvoorbeeld Le Febvre 1733 en *Graduale Romanum...* 1826. Ook in Roveen’s *Acta Sanctorum* van 1623 is een groot lemma aan Jeroen gewijd.

<sup>24</sup> In het archief werden geen voor dit onderzoek bruikbare stukken aangetroffen.

<sup>25</sup> Kloos 1912: 125.

<sup>26</sup> De Lange 2002: bijlage 1, noot 41.

<sup>27</sup> Geschiedschrijving Noordwijk 2011: 429-430.

de tijd vóór de overdracht van de kerk aan de protestanten. Die rekening liep van Goede Vrijdag 1568 tot Goede Vrijdag 1569. Ze werd gesloten en ondertekend op 4 juni 1570 door de vier kerkmeesters en de pastoor. Een selectie van deze rekening is in dit verslag opgenomen als bijlage IV.

Uit de kerkrekening blijkt dat de kerk veel inkomsten genoot, onder andere uit bezit van landerijen in Noordwijk en omgeving. Daarnaast vinden we de afdrachten van de haring- en scholvaartvisserij, de opbrengsten van de grafrechten en de collecten op de verschillende feestdagen. De uitgaven, hoewel niet geheel binnen ons gekozen tijdvak, geven een interessant beeld van de activiteiten van de kerk. Lonen voor de pastoor, de kapelaans, de koster, de klokkenluiders, de organist en orgeltrapper, het zangkoor en uitbetalingen voor werkzaamheden aan de kerk verricht, de schoolmeester, de toortsen- en lantaarndragers en wagenvracht om de muzikanten uit Leiden naar Noordwijk te laten komen, worden vermeld. Ook gingen de kerkmeesters, begeleid door een kapelaan, naar Haarlem om de heilige oliën op te halen; kosten van de reis en de vertering staan op de rekening vermeld. Er is in dat jaar 304 gulden en een stuiver uitgegeven, de inkomsten bedroegen 328 gulden, elf stuivers en een duit.

Op de rekening treffen we de namen aan van de pastoor en drie andere priesters en mogelijk nog van een vierde kapelaan<sup>28</sup>. Op een bevolking van ongeveer tweeduizend personen is dat, in de 16<sup>e</sup> eeuw, een aanzienlijk aantal. Ook het aantal altaren in de kerk was aanzienlijk: naast het hoofdaltaar waren er altaren gewijd aan St. Jeroen, St. Joris (aan deze twee altaren waren ook gildes verbonden), St. Anthonius, St. Anna, St. Jacob, St. Nicolaas, de heilige Maagd Maria, St. Ursula, St. Lebuïnus, St. Catharina, de Heilige Geest, het Heilig Kruis en het Heilig Sacrament<sup>29</sup>.

Opmerkelijk in deze rekening is de vermelding van een Jeroensdag 'inde Soemer' en een Jeroensdag 'inde Herft'; wellicht was hier naast de Jeroensdag sprake van bijvoorbeeld de viering van Jeroen's verheffing of translatie (overbrenging), zoals we ook bij andere heiligenfeesten tegenkomen.

De rekening is fascinerend om een beeld te kunnen vormen van de bedrijvigheid die zich moet hebben afgespeeld in en rond de Noordwijkse kerk, en kan ons alleen droevig stemmen bij de gedachte aan de mogelijke schat aan informatie uit de eeuwen daarvoor, die waarschijnlijk in de 19<sup>e</sup> eeuw verloren is gegaan. Zoals gezegd, het document valt niet binnen ons gekozen tijdvak, maar bepaalde elementen uit de rekening zullen in de eeuw ervoor zeker in soortgelijke vorm aanwezig zijn geweest. Enkele opvallende vermeldingen in de 'Ordinaris wtgeef van Priesters ende Dienaers der kerken':

<i>Betaelt Heer Volbrecht van Dingsdaechs / St. Anna mis te singen int jaer</i>	...	...	...	<i>iiij gln.</i>
<i>Noch deselven betaelt van swoensdaegs S. Je- / roens misse te singen int jaer</i>	...	...	...	<i>iiij gln.</i>
<i>Noch hem betaelt van een geheel jaer te singen opt Choor</i>	...	...	...	<i>vj gn.</i>
<i>Betaelt Heer Willem van donderdaegs de / h. Sacraments misse te singen int jaer</i>	...	...	...	<i>iiij gn.</i>
<i>Noch deselven betaelt van Vrijdaegs de h. Cruijs / misse te singen int jaer</i>	...	...	...	<i>iiij gn.</i>
<i>Noch hem betaelt van een geheel jaer te singen / opt Choor</i>	...	...	...	<i>viiij gn.</i>
<i>Ende vande Sacraments misse te dienen</i>	...	...	...	<i>i gn.</i>

<sup>28</sup> Genoemd worden 'Heer Volbrecht', 'Heer Willem', 'heer Quirijn', en 'Die Capellaen'.

<sup>29</sup> Zie ook Kloos 1928: 63. De hier genoemde heiligen zijn kenmerkend voor de Utrechtse heiligenkalender.



### III. VERSPREIDING EN DATERING VAN HET JEROENSFEEST

Hoewel er in Noordwijk een kerkgebouw staat met een aanzienlijke leeftijd en geschiedenis, leveren de kerkelijke en gemeentelijke archieven dus maar weinig bruikbaar materiaal. Het is niet meer dan logisch dat er al vanaf het vroegste kerkgebouw sprake is geweest van een (al dan niet gezongen) liturgie rond Jeroen, maar enig direct bewijs is niet voorhanden.

De vroegste bron die vermelding maakt van een liturgie rond Jeroen – inclusief vermelding van gezangen – komt van buiten Noordwijk: het Haarlemse ‘Linnenweversmissaal’ uit 1410<sup>34</sup>, wat ons het complete misformulier voor het feest van Jeroen geeft. Deze bron geeft ons daarmee het duidelijke bewijs dat de Jeroensdag ook in de Haarlemse Bavo werd gevierd. Het werk werd vervaardigd in Utrecht en stamt uit de tijd vóór de officiële verheffing tot bedevaartsplaats (15 november 1429). Uit de plaatsing van dit misformulier in het werk kan helaas niet worden afgeleid op welke dag het Jeroensfeest werd gevierd; ook ontbreekt Jeroens naam in de (Utrechtse) heiligenkalender voorin het werk.

Getuige het grote aantal getijdenboeken en de enkele missalen waarin Jeroens naam voorkomt (in alle gevallen werken van ná 1429), kunnen we stellen dat het feest in ieder geval in de 15<sup>e</sup> eeuw een brede verspreiding kende over het Hollandse grondgebied; de bronnen reiken van Rotterdam en Delft tot Utrecht, Amsterdam en Haarlem. In bijna al de bronnen is Jeroens naam in rood in de kalender opgenomen, wat de hoge rang van het feest aangeeft. Het is aannemelijk dat de verering van Jeroen al vóór de verheffing van 1429 een brede verspreiding kende middels het Hollandse grafelijke huis en de invloedrijke abdij van Egmond, getuige Jeroens aanwezigheid in Melis Stoke's *Rijmkroniek van Holland* (ca. 1290).

Naast de hierboven besproken Noordwijkse kerkrekening beschikken we over een vergelijkbare Amsterdamse rekening uit 1450 – een datum die veel beter aansluit bij onze bronnen – vermeld in Isaak Le Long's *Historische beschrijvinge van de Reformatie der stad Amsterdam* (Amsterdam, 1729)<sup>35</sup>. Op pagina 312 treffen we een beschrijving van de stichting van een kapel en altaar ter ere van Jeroen in de Oude Kerk (de voormalige St.-Nicolaaskerk), met de fondatiebrief van 20 januari 1450. Hieropvolgend werd op de Jeroensdag van datzelfde jaar (Le Long spreekt duidelijk over de 17<sup>e</sup> augustus) een ‘hooge Misse’ gedaan, met een totaal van ‘1 gulden 10 stuyvers’ als onkosten. De kostenposten bestonden o.a. uit ‘den Beyerman’, ‘Die Sangmeester’, ‘De Choralle’ (het koor), ‘Die Orgelist’, ‘Die Blaser’ (orgeltrapper), ene Jan Claes (waarschijnlijk de priester) en de koster. Ondanks dat de rekening geen specifieke liturgische onderdelen vermeldt, kunnen we ook hier aan het grote (en bijna identieke!) ceremonieel zien hoe hoog het Jeroensfeest stond aangeschreven.

Als kalenderdatum voor het Jeroensfeest hebben we de beschikking over twee dagen: 17 augustus en 30 oktober. De eerste is de dag die ook wordt genoemd in de verheffing van 1429 (tevens Octaafdag van Laurentius) en gevierd diende te worden in ‘geheel Noord-Holland, West-Friesland en de omliggende plaatsen’; de bronnen van ná deze datum die Jeroen noemen komen allen hiermee overeen. De 30<sup>e</sup> oktober wordt alleen

---

<sup>34</sup> Fol. 156r: ‘Item dit missael is onser lieven vrouwen voer die noot goeds inder prochikerk van Harlem... indes Jaer ons heren dusent vierhondert ende tien opden sevendach in september’. Toch zet ik vraagtekens bij deze datering, getuige de aanwezigheid van de mis voor Jeroen in het missaal. Dit misformulier echter in dezelfde hand geschreven als de andere formulieren in het werk en lijkt gepland (geen latere toevoeging).

<sup>35</sup> Zie noot 10.

gegeven in de zodadelijk toegelichte bron **O** uit de abdij van Egmond (uit 1489-91), waarbij deze duidelijk wordt omschreven als *die Jeronis*, een week later gevolgd door een octaafdag. Hierbij wordt ook expliciet melding gemaakt van de viering van Allerheiligen, een dag die daardoor binnen het Octaaf van Jeroen viel. Een Jeroensdag op 17 augustus komt in deze bron niet voor; het Octaaf van Laurentius werd 'gewoon' gevierd. Wellicht is hier sprake van een oudere datum waarop het Jeroensfeest werd gevierd van vóór 1429, die in Egmond werd gehandhaafd.

In de Noordwijkse kerkrekening van 1568 zagen we een omschrijving van het vieren van een Jeroensdag 'inde Soemer' en 'inde Herft', waarbij de 'Herft'-dag met minder ceremonie (en kosten) als die van de 'Soemer' werd gevierd. Wellicht was daarbij sprake van een kleinere herdenkingsviering (bijv. Jeroens verheffing of translatie) in het najaar, misschien zelfs op de bovengenoemde 30<sup>e</sup> oktober.

In de huidige Noordwijkse praktijk wordt het Jeroensfeest als parochiefeest gehouden op een daarvoor gekozen zondag in september. Tevens wordt sinds enkele jaren op de zondag die het dichtst bij 17 augustus ligt 's morgens een 'stille omgang' gehouden, waarbij de belangrijkste plaatsen (de zgn. 'heilige bruggen') van eerdere omgangen worden aangedaan.

## DE GEZANGEN

### TEN GELEIDE: DE MIS EN HET OFFICIE

Zoals overal in het Europa van de Middeleeuwen vinden we ook in de Lage Landen een flink aantal 'lokale' heiligen, ieder met een eigen feest dat van (gezongen) repertoire moest worden voorzien. Het resultaat van deze Laaglandse praktijk is een groot laatmiddeleeuws repertoire bestaande uit volledige officies, sequentia's, hymnes en alleluia's.

Het officie – de term zal nog vaak vallen – is het is het dagelijkse gebed door de kerk voorgeschreven voor monniken, monnialen, priesters en leken, bestaande uit de getijden (de 'uren'). Samen met de mis vormt het de dagelijkse lofzang van de kerk. In een sterk versimpeld overzicht ziet deze dagelijkse cyclus er als volgt uit:

**TABEL I: DE GETIJDEN EN DE MIS<sup>36</sup>**

['Avondofficie' (op de vooravond van het feest):]

- Vespers                      rond 17 uur
- Completen                      rond 20 uur, zonsondergang

['Nachtofficie':]

- Metten                      gedurende de nacht (middernacht)

['Dagofficie':]

- Lauden                      rond zonsopgang
- Priem                      rond 7 uur
- [Ochtendmis                      tussen priem en terts (in de winter: na de terts); niet altijd gehouden<sup>37</sup>]
- Terts                      rond 9 uur
- Mis**                      rond 10 uur (in de winter: na de sext)
- Sext                      rond 12 uur
- None                      rond 15 uur

['Avondofficie':]

- (Tweede) Vespers<sup>38</sup>                      rond 17 uur
- Completen                      rond 20 uur, zonsondergang

Elk van de onderdelen van het officie heeft zijn eigen liturgische opbouw, met eigen lezingen en gezangen. Vaak zijn deze ook specifiek 'gekleurd' naar de viering en het moment van de dag. Een officie dat speciaal voor een heilige is samengesteld (vaak grotendeels gebaseerd op diens *vita*), bevat vaak unieke lezingen en bijzondere, lokale gezangen en is daarom historisch zeer interessant.

<sup>36</sup> Naar Hiley 2009: 25. Ik benadruk dat het hier om een grof, versimpeld schema gaat; de plaatsing van de getijden binnen de dag en nacht kende veel variaties en verschillen van plaats tot plaats.

<sup>37</sup> De *missa matutinalis* of vroegmis werd vaak aan de dagelijkse cyclus toegevoegd wanneer twee feesten samenvielen; muzikaal gezien is het volgens Hiley niet de meest interessante viering. Zie bron J in de volgende lijst voor een voorbeeld.

<sup>38</sup> Op belangrijke feesten zijn zowel de vespers van de vooravond als de vespers op de dag zelf aan het feest gewijd. Vanuit de abdij van Egmond is bekend dat op het Jeroensfeest beide vespers aan Jeroen waren gewijd.



Zowel de noordelijke als zuidelijke Lage Landen hadden hun eigen lokale heiligen (missionarissen, kerkstichters, etc.) waarvoor officies zijn geschreven. Maar het zuidelijke gedeelte lijkt actiever te zijn geweest in de compositiepraktijk dan het noordelijke; er bestaan heden ten dage weinig officies van noordelijke oorsprong<sup>39</sup>. Het oudste binnen de laatste groep is het officie van de Translatie van St. Maarten, karakteristiek voor de Utrechtse kalender. Het officie werd geschreven in opdracht van Radbod van Utrecht (†917) en moet dus uit de vroege 10<sup>e</sup> eeuw stammen. Andere voorbeelden van noordelijke officies zijn de officies van Lebuïnus en Willibrord.

Hoewel Jeroens verering een beperkte verspreiding kende, is het aannemelijk dat er op bepaalde locaties binnen het Hollandse grondgebied een compleet 'Jeroensofficie' werd gevierd. Het Jeroensfeest had immers een hoge rang, en van het vergelijkbare feest van de heilige Adelbert van Egmond is ook een officie bekend<sup>40</sup>. Uit jongere tijden is een 17<sup>e</sup>-eeuws Jeroensofficie bekend, maar het betreft hier 'neo-gregoriaanse' composities van waarschijnlijk 17<sup>e</sup>-eeuwse makelij op nieuw geschreven teksten<sup>41</sup>.

De kern van dit onderzoek is strikt genomen geen onderdeel van het officie, maar wel het centrum binnen deze cirkel van liturgische activiteiten: de mis. De mis is volgens de rooms-katholieke leer de viering waarin het lichaam en het bloed van Christus, onder de gedaanten van brood en wijn, door de priester aan het altaar aan God worden opgedragen en het offer van het kruis zodoende wordt hernieuwd. Voor dit onderdeel van het Jeroensfeest zijn ook de meeste bronnen voorhanden. Na de bespreking van het misformulier zal ik de resterende informatie over de getijden en de mogelijkheid van een 'Jeroensofficie' behandelen in hoofdstuk VIII.

#### IV. DE BRONNEN

De bronnen voor dit onderzoek reiken van 1410-1505 (1600?) en bestrijken dus de periode rond Noordwijks verheffing tot bedevaartsplaats, waarbij het Jeroensfeest definitief een belangrijke plaats in de Hollandse heiligenkalender kreeg.

##### (L) **NL-Hs 184 C 2**

Missaal NL-Hs 184 C 2 ('Linnenweversmissaal'); Noord-Hollands Archief, Haarlem. Utrecht, ca. 1410<sup>42</sup>; oorspronkelijk gemaakt voor het Haarlemse linnenweversgilde, voor gebruik bij het Maria-altaar in de St. Bavo-kerk<sup>43</sup>. De oudste bron voor dit onderzoek. Hierin aanwezig een compleet (maar ongenoteerd) misformulier voor het feest van Jeroen, waaronder de complete tekst van de sequentia *lungat laudes triumphanti*. Voorin het missaal vinden we (zoals gebruikelijk) enkele genoteerde incipits van het ordinarium, zoals Kyrie, Gloria, Pater noster, etc.. Jeroens naam ontbreekt in de kalender.

---

<sup>39</sup> De Loos 2003: 9.

<sup>40</sup> Zijlstra 1990.

<sup>41</sup> Zie noot 22.

<sup>42</sup> Zie noot 34.

<sup>43</sup> Fol. 156r: 'Item dit missael is onser lieven vrouwen voer die noot goeds inder prochierk van Harlem...'

In de St. Bavo zijn ten minste 32 altaren geweest die in gebruik waren bij diverse Haarlemse gilden en broederschappen, die bediend werden door zo'n 120 priesters. Van deze gilden is bekend dat zij hebben bijgedragen aan de verfraaiing van de kerk in de vorm van beelden, schilderijen, glasschilderingen, altaarstukken en misboeken, zoals bijv. het Linnenweversmissaal.

Naast de sequentia vinden we in deze belangrijke bron nog meer opvallends: bij de afkorting 'All'a' staat de volgende tekst: 'Sancte Jheron martir xpi (= Christi) audi rogantes servulos et impetratam nobis celitus tu defer indulgentiam': een alleluia-vers met de naam van Jeroen.

Dit volledige misformulier is terug te vinden als bijlage III.

(O) **'Ordo divini officii' (ed. J. Hof<sup>44</sup>)**

Een directorium van de *armarius*/keukenmeester/memoriemeester<sup>45</sup> van de abdij van Egmond, Heynrick van Son, met beschrijving van de viering van het koorgebed. Bevat aantekeningen van 14 febr. 1489–begin 1491 over de dagelijkse gang van zaken in de abdij van Egmond, net vóór de hervorming van Egmond tot de Bursfelder liturgie. Ook wordt er informatie gegeven over de *die Jeronis*, bijbehorende onderdelen van het officie en het Octaaf van Jeroen.

(J) **NL-Hs 184 C 1**

Ongenoteerd missaal, 1511, van de Commanderie Jan Baptist in Haarlem (Johannieten); Noord-Hollands Archief, Haarlem<sup>46</sup>. De genoteerde gedeeltes zijn in hoefnagelschrift. In de kalender en het Commune sanctorum vinden we Jeroen op het Octaaf van Laurentius: 'In octavam sancti Laurentii missa matutinalis de sancto Jerone festum patrie. iij lectionum'<sup>47</sup>. Hierna worden – ongenoteerd – alle gezangen en lezingen voor deze vroegmis genoemd (zonder sequentia).

(C) **BMH h 149**

(verwijzing via N. de Goede SCJ), *Prosarii Ultrajectensis, (Saeculi XIII, omnes et ex diversis fontibus ecclesiarum saecularium et religiosorum Trajectensis Dioceseos nonnullas alias Sequentias, transscripsit et edidit N. de Goede, S.C.J.)*, Amsterdam, 1951<sup>48</sup>)

NL-Uc BMH 149: Utrecht, Catharijneconvent (ca. 1505-1600?); een samengesteld werk bestaande uit een gedrukt gedeelte, 'Impr. 1505 a Corn. Cornelii, Delft', met allerlei repertoire (o.a. vesperhymnes en –antifonen), gevolgd door een handgeschreven tweede deel (verschillende handschriften door elkaar) met incipits, sequentia's, complete gezangen, een kalender, en als laatste deel een werk van Augustinus: *De laude et utilitate psalmodum*. In het gedrukte werk vinden we de tekst voor een vrije lange antifoon voor Jeroen: *Adest nobis almi*<sup>49</sup> (de noten zijn helaas niet ingevuld).

---

<sup>44</sup> Hof 1956.

<sup>45</sup> De memoriemeester van de abdij beheerde de goederen, aan het klooster geschonken voor een jaarlijkse dienst voor de zielerust van de schenker; in deze functie moest hij ook de uitkeringen aan de leden van het convent verzorgen op de dagen dat zij daar volgens de fundatie recht op hadden. De *armarius* of *cantor* voerde het beheer over de bibliotheek en scriptorium, en in die functie het gehele intellectuele leven in de abdij, daarin begrepen ook de zang en de ceremoniën van het koor.

<sup>46</sup> Van dezelfde commanderie werden tevens het capitulaire NL-Hs 187 D2, het antifonale NL-Hs 184 C4 en het missaal NL-Hs 184 C8 onderzocht, allen aanwezig in het Noord-Hollands Archief. Slechts in NL-Hs 184 C8 komt Jeroen voor in de kalender, maar deze kalender is waarschijnlijk een latere toevoeging aan het werk toen het werd aangepast voor gebruik door de commanderie (zie Wüstefeld 1989: 17, noot 34). In het missaal zelf is geen spoor van Jeroen te vinden.

<sup>47</sup> Onder een 'festum patrie' wordt in de kalender een feest voor een heilige van de regio bedoeld; niet van de orde zelf.

<sup>48</sup> De Goede baseert zich voor zijn samenstelling van de 'Utrechtse' gezangen op verschillende (voornamelijk Utrechtse) bronnen; voor de Jeroenssequentia baseerde hij zich op 'p. 111 / 99.' van een 'Cantuale Trajectense saec. 16., Haarlem, Mus. Episc. II/151. Impr. 1505 a Corn. Cornelii, Delft'. Dr. Calvin Bower vermoedde (Bower 2003) dat De Goede hier verwees naar NL-Uc BMH 149, inmiddels in de collectie van het Catharijneconvent; na verder onderzoek blijkt dit inderdaad het geval.

<sup>49</sup> Deze incipit komt voor in het in Keulen gedrukte *Münster Antiphoner* (1537) voor het feest van Victorinus, blijkens navraag in de CANTUS database.

Onder de (in hoefnagelnotatie geschreven) hymnes en sequentia's vinden we ook een gedeelte van de sequentia *lungat laudes triumphanti* voor St. Jeroen. Wat echter opvalt aan al deze gezangen is dat van deze alleen de oneven strofes zijn opgeschreven, wat sterke aanwijzing geeft dat het handgeschreven deel van dit werk nog een tegenhanger moet hebben gehad. Even sterk is hiermee de aanwijzing dat deze gezangen waarschijnlijk alternerend werden gezongen.

Deze bron geeft ook aanwijzingen wat betreft ritme, of liever gezegd: de lengte van noten. In de kyrie's, hymnes en sequentia's komen in praktisch iedere regel notengroepen voor die sterk lijken op de gregoriaanse *di-* en *tristropa's*. Echter, in dit handschrift komen deze groepen zonder uitzondering voor als afsluiting van een strofe, wat doorgaans in andere gregoriaanse gezangen bijzonder weinig voorkomt. Ook staan de groepen soms genoteerd onder lettergrepen die zich slecht lenen voor een uitvoering als *tristropa*. Waarschijnlijk is hier sprake van een notatie die zo de lengte van de noten aangeeft, en niet het aantal noten.

(B) **NL-Hs 165 A 10, 'Bursfelder missaal'**

Missaal NL-Hs 165 A 10 (J. Hof: F-Pn lat 13925), Bibliotheek Abdij van Egmond. Een exemplaar van een *Ordinarius de observantia Bursfeldensis*, gedrukt in 1518 en blijkens een inscriptie op het titelblad in 1541 in gebruik genomen ten dienste van de abten van Egmond. In 1491 had de abdij zich inmiddels aangesloten bij de Bursfelder Congregatie, die zich richtte op een hervorming van de kloosters en abdijen. Hoewel een vrij algemeen en ietwat sober werk, bevat het een toegevoegd handgeschreven proprium voor de abdij, waaronder vermelding van Jeroen.

Ondanks dat we hier spreken over een 16<sup>e</sup>-eeuwse bron, betrek ik deze bron in het onderzoek in relatie tot **O**, daar deze bronnen ons samen een interessant beeld bieden van de Egmondse liturgie vóór en na de aansluiting bij Bursfeld. Bijzonder is ook het bijzondere toegevoegde proprium, waarin van Jeroen liefst drie verschillende liturgieën worden gegeven: 'In natali S. Hieronis M.' (zijn 'geboortedag', d.w.z. sterfdag), 'In commemoratione eius' (herdenkingsdagen of -vieringen) en 'De eodem per circulum anni' (herdenkingen door het jaar heen).

Daarnaast zijn voor dit onderzoek twee aanvullende bronnen gebruikt:

(M) **NL-Uc BMH 8**

Missaal NL-Uc BMH 8: Utrecht, Catharijneconvent (Utrecht?<sup>50</sup>, 1486<sup>51</sup>). In het sanctorale wordt van Jeroen slechts vermeld op fol. 166r (tussen Arnulfus en Oct. Laurentii): *Jeronis martiris. Omnia in communi de uno martire non pontifice* (in rood). Jeroen komt ook niet voor op de kalender voorin het werk, maar zijn aanwezigheid in het sanctorale doet de oorsprong van het werk naar Noord-Holland wijzen. De teksten uit het *Omnia in communi de uno martire non pontifice* (collecta, secreta en complenda) zijn opgenomen in de bespreking, maar bieden geen bijzonderheden.

---

<sup>50</sup> B. Kruitwagen suggereert (*Catalogus...* 1913, No. 8) op basis van het type (hoefnagel)schrift dat het werk geschreven is in de Congregatie van Windesheim. De aanwezigheid van een liturgie voor Jeroen doet echter een oorsprong vermoeden in het westelijk gedeelte van het Utrechtse bisdom.

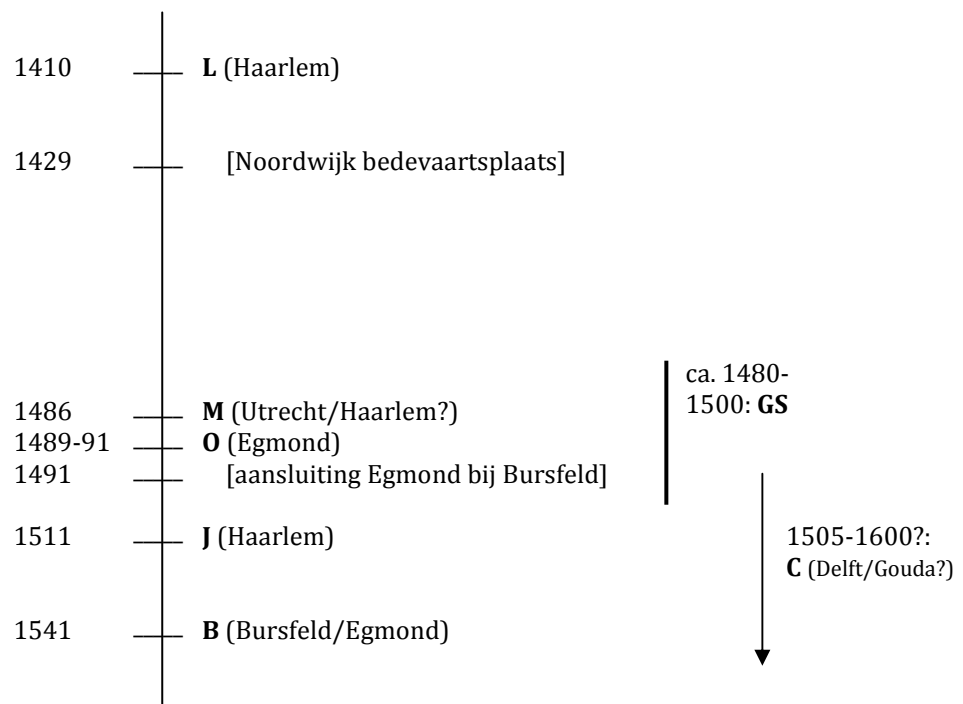
<sup>51</sup> 195v: 'Item geschreuen int jaer ons heren dusedtccc ses ende tachtic op sinte barbaren auent.'

Vanaf fol. 88r geeft het werk ons wel een aantal incipits van verschillende Kyrie's, Gloria's, Ite missa est, etc., die ons kunnen helpen in het maken van de juiste keuzes van het ordinarium.

(GS) **NL-Uc BMH 20**

Graduale-sequentiarium van het Agnesklooster te Amsterdam (Zuid-Holland [omgeving Delft?] ca. 1480-1500). Hoefnagelschrift op rode lijnen, bij veel gezangen gecorrigeerd (vooral correcties van *si* naar *do*). Net als bron **M** van belang als vergelijkende en aanvullende bron, met uitgeschreven proprium- en ordinariumgezangen (bij de laatste ook aanduidingen bij welke feesten deze gezongen dienen te worden).

**TABEL II: BRONNENOVERZICHT**



siu meoria fieri precepit ihu xps  
filius tuus dñs nr. Et terti.

**De scō iheronie officiu**

**E**tabitur iustus i dño et  
spabit i eo et laudabunt oēs iñ corde.  
Exaudi dñs oronem meã cū deprecor.  
a timore iunua eripe aiã meã. Glã



**D**eus qui nobis  
huius diei solēpuit  
meoratioe bñ iheronis  
et passioe fecisti. adesto  
p̄b̄ et p̄ra ut tui hodie  
celebram⁹ eius meitis  
adiuueniur. P. **Ep̄la**  
esto. i. cō. **q̄. Dñe p̄ue**

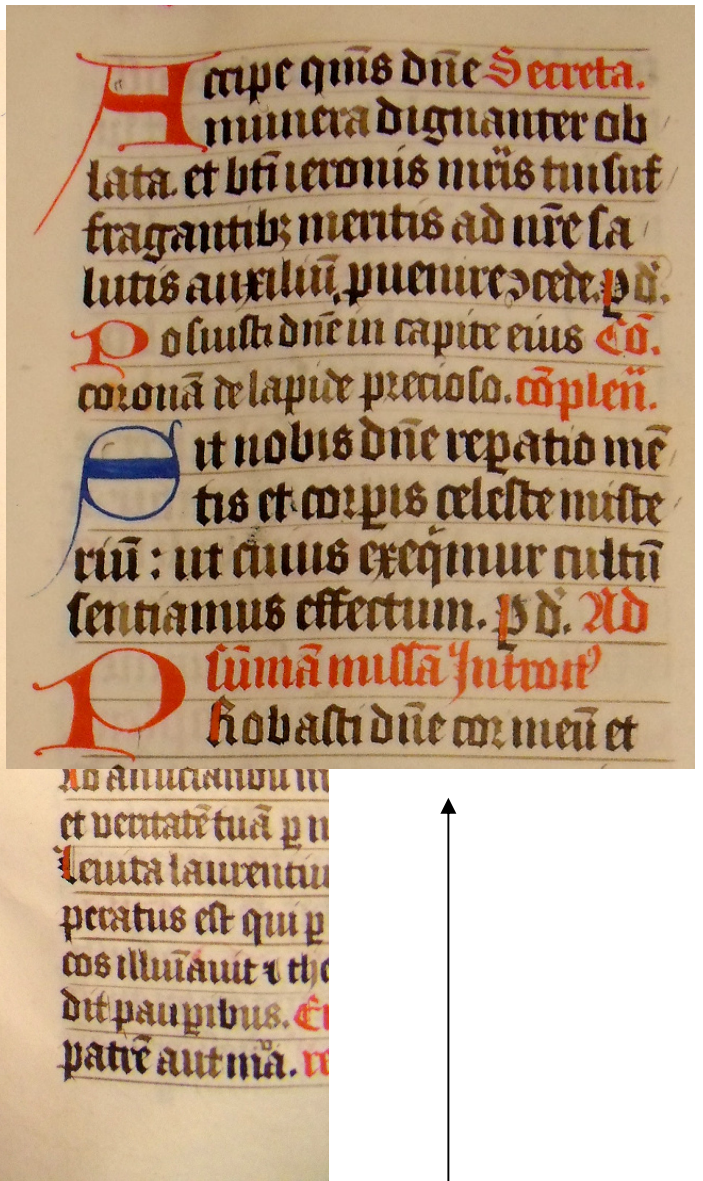
adiuueniur. P. **Ep̄la** a dñe  
esto. i. cō. **q̄. Dñe p̄ue**  
bñdictionibz dulcedinis posuisti in  
capite ei⁹ coronã de lapide p̄aso  
Vita p̄cut a te et tibi ei⁹ longitudo  
nē diei in sc̄m sc̄i. **Alla** Dñe  
iheron martir xpi audi rogantes  
seruulos et impetratã nob̄ celitus  
tu defer indulgenciã. **Alla. Sc̄p̄.**

Dignus laudis triumphanti i hie die  
vin tanti militans cõna sc̄m lu  
u rex cõtor q̄ iheronē ad color trãl  
uent. **Et** i iuuentutis floe  
p̄arfois xpi more mudi sp̄c̄it glo  
na. **Et** sacros post effr̄s ab.ã i  
lar ut p̄ctus tara loquit xpiã. **Tu**  
gaurit xpi dono hoc doctorez p̄dno  
salub̄ hollandia. **Et** a laude uñp̄  
cellit n̄ laus sc̄a uō marcellit hac  
cõula sc̄ia. **Et** p̄ulla sc̄litate ihe  
ron p̄l̄. **Et** tere xpi p̄uicaret.  
**Q̄**uor̄ ut ḡis pagina dñs dñã  
li rona t̄m̄i r̄uistaret. **A**qua  
sc̄d̄is r̄p̄lets sc̄re sc̄re adletha cū  
v̄rto cap̄it. **P̄**resid̄is p̄sentac  
sc̄re m̄l̄et n̄r̄ uinat sc̄m qui  
n̄o v̄net. **Q̄**l̄awet ḡis d̄p̄n̄s  
xpi. tolle seductore istã ut d̄ffidã.  
ceti. **P̄**ost h̄ paluere v̄e v̄ris sc̄ris  
agu v̄n̄ m̄ris m̄n̄p̄atis carri. **Q̄**

h̄re coronata ei  
sup̄ opa manuū  
**S**ustipe clementime p̄r sc̄a  
fica hoc factã i p̄li tu ut  
q̄d h̄re bñ iheronis m̄ris tu am  
a tibi offeret ad glãu uob̄ p̄r  
ad ueniã. P. **q̄. P**oluisti dñe  
caput ei⁹ coronã de lapide p̄aso  
**B**cati iheronis m̄ris **Comp̄**  
tui auiua festiuitate letãtes  
dementia tuã supplices exorãtes  
ops deus. ut sicut ille ob tanti a  
gonē certauis. i hac triumphã  
vedunt⁹ r̄stant corona. ita et  
uos ord̄is illius fuiti suffragio  
trump̄acionũ tela sup̄antes v̄ra  
uid latẽu eterno. P dñm.



BRON L: het 'Linnenweversmissaal'  
uit de Haarlemse St. Bavo



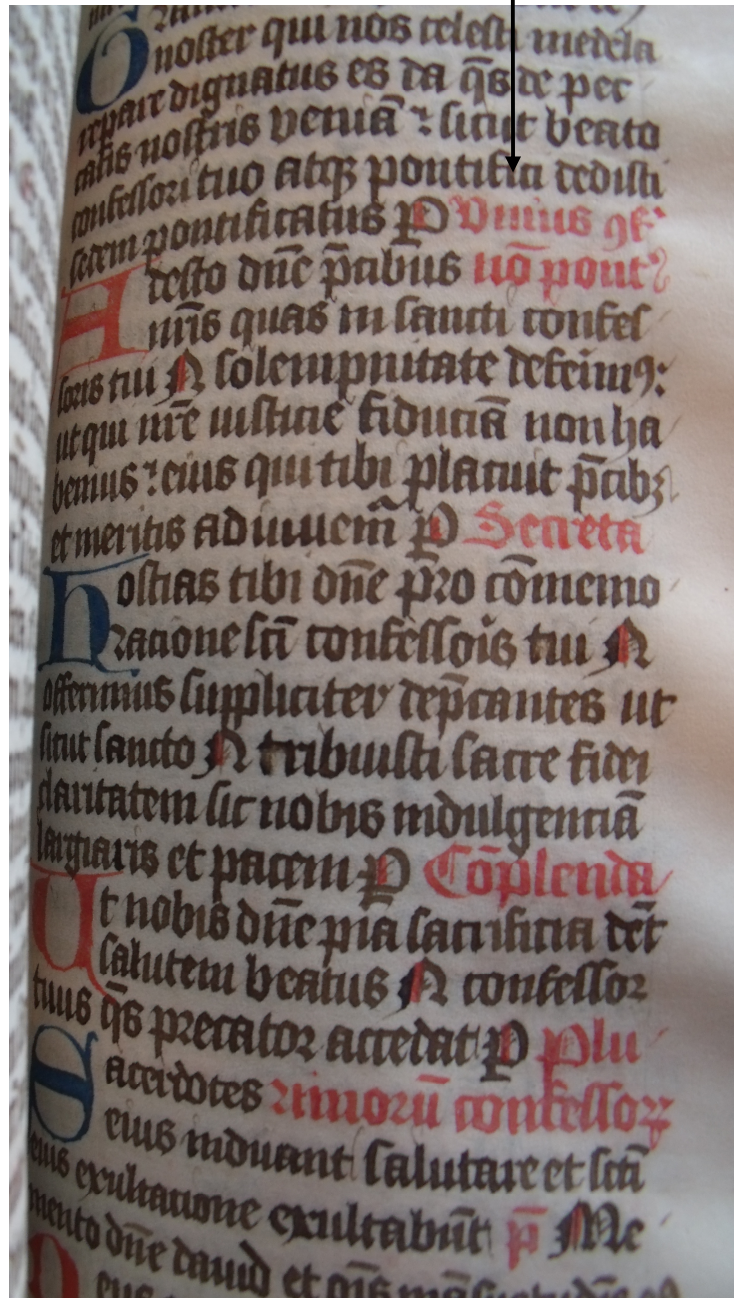
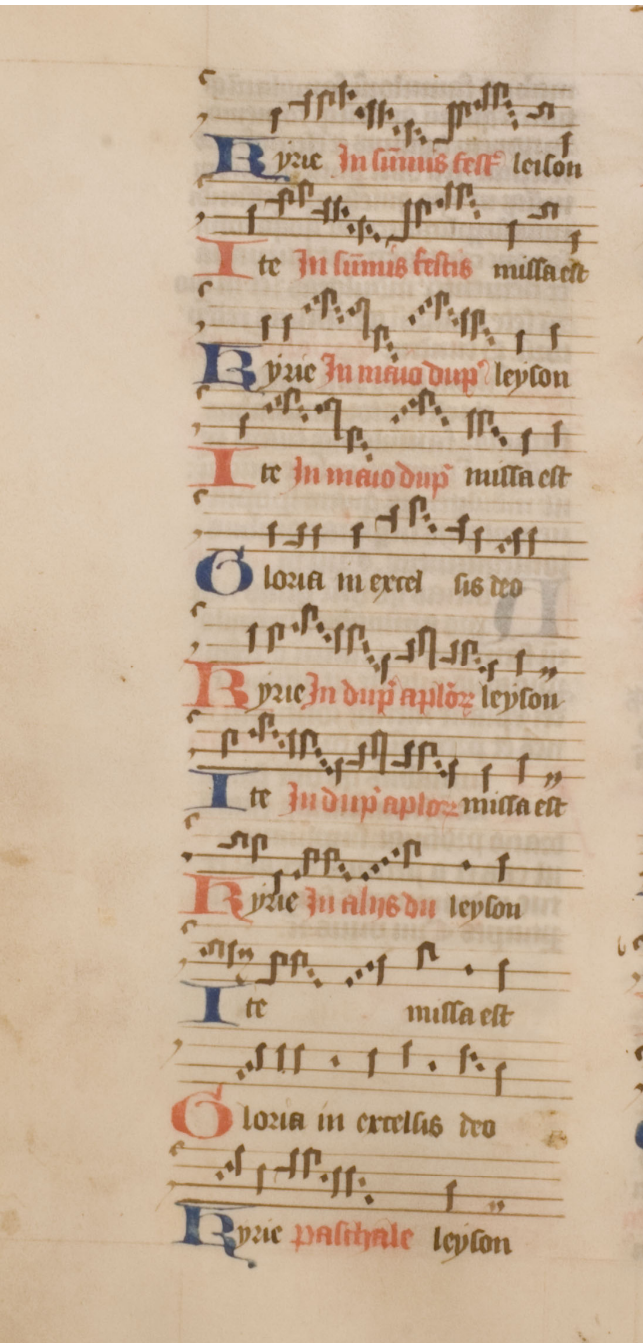
**BRON J:**

het Johannieter missaal NL-Hs 184 C 1 van de Commanderie Jan Baptist in Haarlem; Noord-Hollands Archief, Haarlem. Het Jeroensfeest is verplaatst naar de ochtendmis ('missa matutinalis'); tijdens de 'summam missam' klinkt het Octaaf van Laurentius.

*ff*  
eiusdem Oro ut Theodori mris  
CCXXX. Lectio. Iustus cor suu.  
Reliqua ut in natali eius. &c.  
In natali S. Hieronis M. Introit.  
Lætabitur. Oro. Præsta q̄ms. Lect.  
Memor esto. Gra. Posuisti. Alle. glo-  
ria & ho. Sequit. Spemer. Siquis.  
Off. In virtute. Com. Qui vult.  
In Commemoratione eius. Oro.  
Ad esto Dñe supplicatio. Requie  
Vincentij. CCXXXVII. Eius. Nili  
granu. Reliqua ut in eius natali.  
De eodem per circulu anni oratus  
in Commemoratione eius. In hex. Te.  
Desideriu. Tempore pascale. Introit.  
Protexisti. Alle. z. Lætabitur. Off.  
Confitebuntur. Com. Ego sūvitis.  
De Patronis Introitus.  
P Sapienciam sanctoz. Oratio.  
Propitiare q̄ms Dñe nobis famulis  
tuis per sanctoz tuoz Petri. Pauli.  
Bartholomei. Hieronis Adalberti.  
& Agathæ. aliorumque patronoz  
nostroz merita gloriosa. ut eoru  
no intercessione ab omnibus prote-

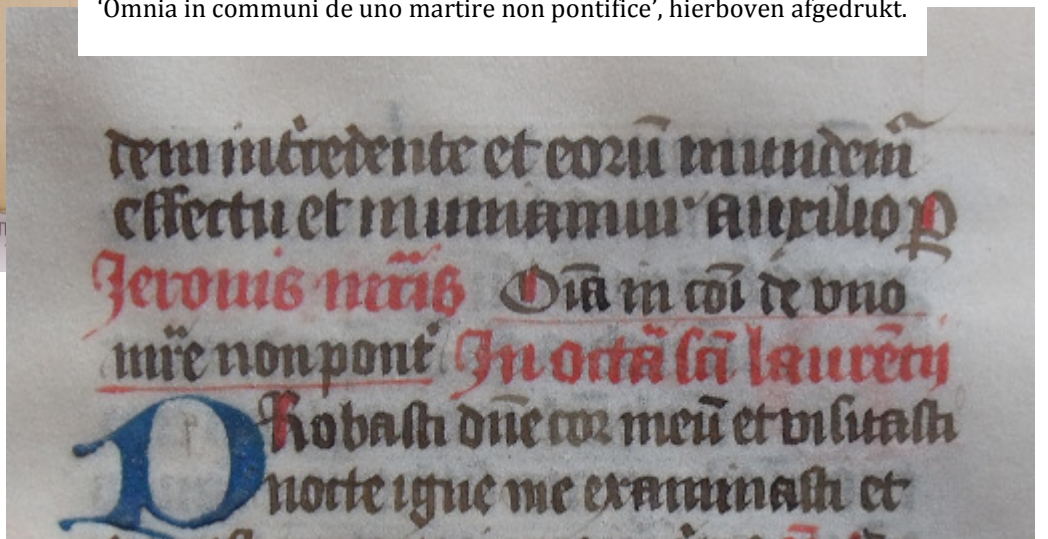
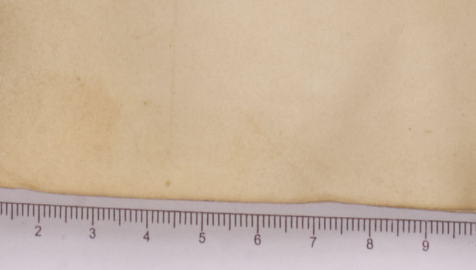
**BRON B:**

het 'Bursfelder missaal' uit de abdij van Egmond,  
met toegevoegd handgeschreven proprium.



BRON M: Missaal NL-Uc BMH 8; Catharijneconvent, Utrecht:

'Omnia in communi de uno martire non pontifice', hierboven afgedrukt.





De mis kent een strakke indeling met een vast en een veranderlijk gedeelte. De gezangen binnen de viering zijn onder te verdelen in twee groepen: *ordinarium* en *proprium*. Daarnaast kent de mis gesproken gebeden en teksten, die – naargelang de gelegenheid – ook gezongen (geregiteerd) kunnen worden.

**TABEL III: DE OPBOUW VAN DE MIS** (ten tijde van het 15<sup>e</sup>-eeuwse Jeroensfeest)

	Gezangen		Gebeden	Lezingen
	proprium	ordinarium		
2. Introitus		3. Kyrie [4. Gloria in excelsis Deo*]	1. Voetgebeden	
7. Graduale 8. Alleluia / Tractus* [9. Sequentia*]		11. Credo in unum Deum	5. Collecta	6. Epistola
12. Offertorium		15. Sanctus – Benedictus	13. Secreta 14. Praefatio	10. Evangelium
19. Communio		18. Agnus Dei	16. Canon 17. Pater Noster	
		21. Ite missa est	20. Postcommunio	

\*) afhankelijk van de tijd in het jaar en het te vieren feest.

## V. HET ORDINARIUM

Het *ordinarium* van de mis (Lat. *Ordinarium Missae*) bestaat uit de zogenaamde ‘vaste gezangen’: de teksten van deze vijf gezangen zijn voor iedere mis hetzelfde, al zijn er incidenteel afwijkingen. Vijf van deze gezangen, *Kyrie*, *Gloria*, *Credo*, *Sanctus* (+ *Benedictus*) en *Agnus Dei*, worden in muzikale terminologie ook wel kortweg ‘mis’ genoemd, hoewel een mis in liturgische zin dus uit veel meer onderdelen bestaat.

Het *ordinarium* van de mis bestaat uit:

- *Kyrie* (gebed om ontferming)
- *Gloria* (lofzang)
- *Credo* (geloofsbelijdenis)
- *Sanctus-Benedictus* (acclamatie binnen het eucharistisch gebed)
- *Agnus Dei* (litanie tijdens het breken van het brood)
- *Ite Missa Est* (slotformule van de mis, de wegzending)

Wat betreft teksten is het ordinarium voor dit onderzoek dus niet heel interessant; deze bleven en blijven zoals gezegd per mis hetzelfde. Maar muzikaal gezien hebben we een schat aan repertoire te kiezen – van het Kyrie alleen al staan er in het huidige Graduale Romanum<sup>52</sup> achttien versies afgedrukt. De keuze uit deze gezangen verschilt per feest, en het is zaak daar grondig kennis van te nemen. Kyrie I klinkt bijvoorbeeld alleen in de Paastijd, terwijl het huidige Kyrie X alleen klinkt bij Mariafeesten; het Gloria wordt niet gezongen in de Advent en Veertigdagentijd, en werd in de middeleeuwen al helemaal niet zo vaak gezongen als vandaag de dag; het Alleluia wordt in de Veertigdagentijd vervangen door een tractus; enzovoorts enzovoorts. En buiten de context van de muziek hebben we natuurlijk ook te maken met de datering van deze gezangen zelf; het zeer bekende Credo III bijvoorbeeld stamt uit de 17<sup>e</sup> eeuw, en is ondanks zijn grote verbreiding helaas veel te jong voor ons laatmiddeleeuwse Jeroensfeest.

Voor zowel de eerder genoemde Jeroensdag op 17 augustus of het alternatief van 30 oktober kunnen we een ‘standaard’ misordinarium verwachten, met alle hierboven genoemde gezangen inclusief (want beide data vallen in de ‘tijd door het jaar’). Kandidaten hiervoor zijn de ordinariums voor dubbele feesten, (niet-pauselijke) martelaren, priesters, en/of belijders.

#### KYRIE, SANCTUS EN AGNUS

De oudste bron binnen dit onderzoek, het Haarlemse Linnenweversmissaal, biedt geen specifieke informatie wat betreft de delen van het ordinarium; deze ontbreken hier waarschijnlijk omdat het missaal, zoals zovele andere missalen, alleen gezangen noemt wanneer deze specifiek of afwijkend zijn. Wel vinden we voorin het werk uitgeschreven Kyrie’s en Gloria’s; opties voor het ordinarium.

Bron **O**, de ‘ordo divini officii’ uit de abdij van Egmond biedt ons hier informatie: een bondige maar duidelijke omschrijving van de *die Jeronis* zoals deze werd gevierd in de abdij;

191 Item in die Jeronis hora 7ma itur ad primam. Processio fit per ambitum cum corpore Jeronis. Responsorium *preciosus* cum versu. In introitu chori antiphona *Dei martyr. Kyrie, sanctus* et *agnus* sicut in duplicibus. Corpus beati Jeronis deportatur ante primas vesperas a duobus sacerdotibus cum thuribulo et post 2as iterum reportatur ad locum suum.

(191 *Aldus op de dag van Jeroen: Om 7 uur gaat men naar de priem. Processie wordt gedaan door de omgang met het lichaam van Jeroen. Responsorium preciosus met vers. Bij binnenkomst van het koor de antifoon Dei*

<sup>52</sup> *Graduale Romanum* 1979. Het *Graduale* is één van de boeken waarin gregoriaanse gezangen staan; het bevat alle veranderlijke en vaste misgezangen voor de verschillende tijden en feesten van het liturgische jaar. In het *Graduale Triplex* zijn de gezangen ook voorzien van neumen uit de belangrijkste handschriftenfamilies.

martyr. Kyrie, sanctus en agnus zoals op dubbele [feesten]. Het lichaam van de heilige Jeroen wordt voor de eerste vespers weggebracht door twee priesters met een wierookvat en na de tweede [vespers] teruggebracht naar zijn plaats.)<sup>53</sup>

Veel informatie over verschillende getijdenvieringen, maar ik zal me eerst concentreren op de genoemde ordinariumdelen: Kyrie, Sanctus en Agnus 'zoals op dubbele feesten' dus. Ter verduidelijking: we spreken hier van één van de verschillende gradaties die de kerk in haar feesten kent. In deze ordo wordt o.a. melding gemaakt van *Festa principalia* (de belangrijkste feesten: Benedicti, Pasche, Dies Sacramenti, etc.), *Festa duplicia* (de dubbele feesten) en *in cappis* (feesten van de derde rang, bijv. apostelfeesten). Tot de *duplicia* worden gerekend: Circumcisio, Epiphania (?), Purificatio, Agatha, Inventio Crucis, Ascensio, Trinitas, Joannes Baptista, Translatio Benedicti, Magdalena, Michael, Katharina, Conceptio B.M.V. (?), Stephanus, Maandag en Dinsdag na Pasen en Pinksteren en onze eigen Jeroensdag. Ik noem al deze feesten, omdat ze qua liturgische opbouw vergelijkbaar zijn met het misformulier van de Jeroensdag. Ondanks dat Jeroen een vrij lokale heilige is, krijgt hij als één van de 'huisheiligen' van Egmond wel de status van dubbel feest toebedeeld. De auteur maakt ook op bijna al deze 'dubbele' dagen melding van een Kyrie, Sanctus en Agnus *sicut in duplicibus*. Slechts bij twee van de feesten (Ascensio en Trinitas) maakt de auteur ook specifiek melding welk Kyrie dan werd gezongen: het *Magne Deus*.

In het huidige Graduale Romanum (1979) kunnen we dit *Magne Deus* nog steeds aantreffen, beginnend met Kyrie V (*Kyrie magnae Deus potentiae*, 13<sup>e</sup> eeuw)<sup>54</sup>. Ook in de bronnen **M**, **L**, **GS** en **C** vinden we keurig uitgeschreven versies van dit kyrie<sup>55</sup>, wat het gebruik van het gezang in deze streek bevestigt. In alle vier de bronnen wordt het kyrie overigens direct na Kyrie I genoteerd, wat uitsluitend werd gezongen op *Festa principalia*; de volgorde van de gezangen ondersteunt de plaatsing van het kyrie bij de *duplicia*.

De 'samenvoeging' van dit Kyrie in het huidige Graduale Romanum met het daaropvolgende Gloria, Sanctus en Agnus is van een veel jongere datum (Solesmes?) en vormt dus geen grond om conclusies over het Sanctus en Agnus te kunnen trekken. Gelukkig treffen we in bron **GS** een Sanctus en Agnus die bij dezelfde feesten als het Kyrie *Magne Deus* worden gezongen<sup>56</sup>. Ook in bron **C** staan deze twee gezangen bij elkaar genoteerd.

Als alternatief Kyrie meld ik nog het *Kyrie de martyribus* ('van de martelaren'; GR: Kyrie XIV *Iesu redemptor*), dat ook in bronnen **L**, **C** en **O** staat vermeld of genoteerd. Het is goed mogelijk dat dit Kyrie heeft geklonken op plaatsen waar Jeroen wél werd herdacht, maar niet zo'n sterke positie als in Egmond of Noordwijk had.

#### GLORIA

Het Gloria wordt in geen enkele bron (specifiek) genoemd bij het Jeroensfeest, om eerder genoemde reden dat alleen specifiek melding wordt gemaakt van het ordinarium bij de belangrijke feesten als deze afwijkend zijn. In **L** bijvoorbeeld is bij geen enkel feest vermelding te vinden van het ordinarium, zelfs niet het feest van de eigen patroon Bavo. Hetzelfde is het geval in bron **M**, waar bij het feest van Laurentius slechts proprium en

<sup>53</sup> Hof 1956: 215, item 191. De vertaling werd geleverd door Marcel Zijlstra.

<sup>54</sup> *Graduale Romanum* 1979: 728.

<sup>55</sup> Overigens staan deze kyrie's genoteerd *zonder* de troperingen waaraan zij hun naam ontleen.

<sup>56</sup> *Graduale Romanum* 1979: 727, Sanctus en Agnus uit de 4<sup>e</sup> Mis.

afwijkende gebeden worden gegeven – en we weten inmiddels, dat vanaf 1429 het feest van Jeroen officieel dezelfde rang als het feest van Laurentius had gekregen (getuige ook dezelfde notering in rood).

Toch kunnen we een optie geven voor het Gloria dat wellicht geklonken heeft bij het Jeroensfeest. In de kyriale's van bronnen **L**, **M**, **GS** en **C** staan steevast dezelfde Kyrie's en Gloria's aan elkaar gekoppeld voor de verschillende feesten (Paastijd, dubbele feesten, Mariafeesten, etc.); als er dus werd gezongen, hoefde de dienstdoende geestelijke deze gezangen alleen maar op te zoeken in zijn kyriale. In alle gevallen zien we onder dit Kyrie ook een zelfde Gloria genoteerd; in het huidige Graduale Romanum vinden we dit uitgebreide 11<sup>e</sup>-eeuwse gezang op p. 790 als 'Gloria I'. De volledig uitgeschreven Gloria's van **C** en **GS** zijn opgenomen in bijlage V.

#### CREDO

Het gezongen Credo is een vraagstuk; we vinden de tekst (en vaak ook de incipit) van het Credo genoteerd in veel bronnen, maar in de praktijk werd het gezang waarschijnlijk alleen op de belangrijkste dagen gezongen. In **O** wordt het vele malen expliciet vermeld als gesproken ('Credo dicitur'), maar een daadwerkelijk gezongen versie ('Credo cantatur') komt alleen voor op Witte Donderdag en het feest van Thomas. In de eerste gedeeltes van alledrie de missalen van **L**, **M** en **J** vinden we de kenmerkende incipits van het gezang uitgeschreven<sup>57</sup>, maar net als alle andere ordinariumdelen wordt het gezang niet vermeld in de aparte misformulieren.

#### ITE MISSA EST

Er zijn meer dan 200 (!) zettingen bekend van de schijnbaar onbeduidende tekst van het *Ite missa est*, de zegen en wegzending aan het einde van de mis<sup>58</sup>. Toch kunnen we wat betreft dit gezang in dit onderzoek kort zijn: het is een wijdverbreide compositiepraktijk geweest om de melodie van het gezang te ontlenen aan het Kyrie van hetzelfde ordinarium. In het geval van het Kyrie *Magne Deus* vinden we hiervoor ook bewijs in **M** en **GS**, waar beide gezangen onder elkaar genoteerd staan.

\*\*\*

In bijlage V zijn de delen van het ordinarium en proprium opgenomen zoals deze voorkomen in de bronnen of vergelijkbare bronnen.

---

<sup>57</sup> Namelijk de incipits van Credo I/II/IV (identieke incipit) en Credo V.

<sup>58</sup> Hiley 2009: 82.

## VI. HET PROPRIUM

Het *proprium* van de mis (Lat. *Proprium Missae*) is de reeks wisselende gezangen van de mis. Het *proprium* bevat, in tegenstelling tot de algemene gezangen van het *ordinarium*, de gezangen die specifiek horen bij een bepaalde dag van het kerkelijk jaar en zijn daar vaak sterk naar gekleurd. Het maakt deze gezangen in het verband van het feest van Jeroen daarom zeker interessant.

Het *proprium* bestaat uit:

- *Introitus* (intredezing)
- *Graduale* (gezing tussen epistel- en evangelielezing)
- *Alleluia* (alleluia-acclamatie, met een vers, net vóór het evangelie)
  - *Tractus* (in de Vastentijd in plaats van het Alleluia gezongen)
- Optionele *Sequentia* (op feestdagen aansluitend gezongen op het Alleluia of de Tractus)
- *Offertorium* (offerandezang)
- *Communio* (communiezang)

Als we enkele van de in de bronnen genoemde titels opzoeken in het huidige *Graduale Romanum*, zien we dat deze gezangen te plaatsen zijn binnen verschillende kaders. Jeroen kan, gezien zijn levensbeschrijving, in meerdere categorieën geplaatst worden: belijder, heilige, martelaar, priester en ook, volgens de overlevering, pastoor. Het veelzijdige CV van onze heilige creëert een interessante combinatie van gezangen van een meer algemene aard en specifieke 'Jeroensgezangen'.

Ik zal hieronder de gezangen bespreken die het meest voorkomen in de onderzochte bronnen;

### INTROITUS

Als *introitus* voor de mis van Jeroen wordt in bronnen **L**, **J** en **B** *Laetabitur iustus in Domino*<sup>59</sup> genoemd, een gezang dat te verwachten viel voor een dergelijk heiligenfeest, want het gezang komt in voor in het *commune* (de gemeenschappelijke gezangen) voor martelaren; in bron **C** bijvoorbeeld treffen we bijvoorbeeld een compleet *commune martyrum*, waaronder dit gezang. In **B** wordt het zowel op de Jeroensdag als in herdenkingsvieringen ('In commemoratione eius') gezongen. In **C** staan ook nog volledig uitgeschreven alleluia's aan het einde van het gezang, voor het geval dat het gezang in de Paastijd werd gezongen.

Het gezang bestaat in vorm uit een antifoon (omlijstingsgezing) en een kort psalmvers, waarna de antifoon wordt herhaald. De antifoon is op tekst van psalm 64 (Vulgaat 63), vers 11; het psalmvers (apart genoemd in **L** en **J**, en uitgeschreven in **C**) is vers 2 van dezelfde psalm. Bron **L** geeft ook expliciet een *Gloria Patri* na het vers aan; een kleine afrondende doxologie, die in deze tijd ook als onderdeel van de *introitus* werd gezongen.

*Laetabitur iustus in Domino, et sperabit in eo:  
Et laudabuntur omnes recti corde.*

*De rechtvaardige verblijdt zich in de Heer en zoekt bij hem  
zijn toevlucht. Wie oprecht van hart is, prijst zich gelukkig.*

---

<sup>59</sup> *Graduale Romanum* 1979: 473.

V. <i>Exaudi Deus orationem meam cum deprecor: A timore inimici eripe animam meam.</i>	<i>Hoor mijn stem, God, hoor mijn klacht, behoed mij voor de dreiging van de vijand.<sup>60</sup></i>
Dox. <i>Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto. Sicut erat in principio, et nunc, et semper, et in sæcula sæculorum. Amen.</i>	<i>Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Zoals het was in het begin, en nu en altijd, en in de eeuwen der eeuwen. Amen.</i>

Een voorbeeld van een zetting met vers vinden we in **C**.

Bron **O** geeft ons de hint van een specifiek 'Jeroensgezang'; bij item 191 wordt gemeld: 'In introitu chori antiphona *Dei martyr*' ('Bij binnenkomst van het koor de antifoon *Dei martyr*'). *Dei martyr* is niet terug te vinden in andere bronnen; waarschijnlijk zien we hier een voorbeeld van een lokaal gebruik, waarbij het zeer goed mogelijk is dat in Egmond speciaal voor het Jeroensfeest een antifoon is gecomponeerd (of bewerkt). We hebben immers al gezien dat het feest in Egmond een hoge status had. De antifoon komt ook voor in het officie van Adelbert, maar is vooralsnog onbekend.

Bron **B** tenslotte, noemt onder 'De eodem per circulum anni' ('Van hem [Jeroen] door het jaar heen') in de Paastijd, als introitus *Protexisti*<sup>61</sup>. De tekst (voorzien van extra 'alleluia's voor de Paastijd) is ook hier uit psalm 64 (63), vers 3 en 2;

<i>Protexisti me Deus a conventu malignantium, alleluia: a multitudine operantium iniquitatem, alleluia, alleluia.</i>	<i>Verberg mij voor de misdadige bende, alleluia: voor die meute van boosdoeners, alleluia, alleluia.</i>
[ V. <i>Exaudi Deus orationem meam cum deprecor: A timore inimici eripe animam meam.</i>	<i>Hoor mijn stem, God, hoor mijn klacht, behoed mij voor de dreiging van de vijand. ]<sup>62</sup></i>

#### GRADUALE

**L** noemt als graduale *Domine, prevenisti eum*<sup>63</sup>: een bekend graduale in heiligenofficies, wat in bron **C** ook compleet staat genoteerd. De tekst is psalm 21 (20), vers 3 en 4;

<i>Domine prevenisti eum in benedictionibus dulcedinis: posuisti in capite eius coronam de lapide pretioso.</i>	<i>Heer, U gaf hem wat zijn hart verlangde, het verzoek van zijn lippen wees u niet af. U nadert hem met rijke zegen en plaatst op zijn hoofd een gouden kroon.</i>
V. <i>Vitam petiit, et tribuisti ei longitudinem dierum in seaculum saeculi.</i>	V. <i>Leven heeft hij gevraagd, U hebt het hem gegeven, lengte van dagen, voor eeuwig en altijd.<sup>64</sup></i>

Bron **B** geeft op de Jeroensdag het graduale *Posuisti, Domine*<sup>65</sup>, evenals **J**. Het gezang is wederom op tekst uit dezelfde psalm, nu met omgedraaide verzen;

<sup>60</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>61</sup> *Graduale Romanum* 1979: 442.

<sup>62</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>63</sup> *Graduale Romanum* 1979: 509.

<sup>64</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>65</sup> *Graduale Romanum* 1979: 477.

<i>Posuisti, Domine, in capite eius coronam de lapide pretioso.</i>	<i>Heer, U plaatst op zijn hoofd een gouden kroon.</i>
<i>V. Desiderium animae eius tribuisti ei, et voluntate</i>	<i>V. U gaf hem wat zijn hart verlangde, het verzoek van zijn</i>
<i>labiorum eius non fraudasti eum.</i>	<i>lippen wees u niet af.<sup>66</sup></i>

#### ALLELUIA

Het alleluia is, in de mis, de acclamatie net vóór de evangelielezing. Het gezang bestaat uit een tweemaal gezongen alleluia (voorzanger-schola), een vers (vaak rijkelijk versierd en solistisch gezongen) en een laatste herhaling van het alleluia. Het vers is vaak afkomstig uit de daaropvolgende evangelielezing, of een toepasselijke regel van een psalm, of een nieuw geschreven tekst voor het te vieren feest.

Bron J noemt het bekende *Alleluia. Laetabitur iustus*<sup>67</sup>, met dezelfde tekst als de eerder genoemde introitus. Hoewel een bijzonder mooie zetting van een tekst met poëtische schoonheid, biedt dit meer algemene gezang helaas niet een specifiek 'Jeroensgezang'.

Gelukkig voor dit onderzoek vinden we in het Linnenweversmissaal bij de afkorting 'All'a' een opvallende tekst: 'Sce. Iheron martir xpi audi rogantes servulos & impetrata. nob' celitus tu defer indulgentia.' Of, in hedendaagse spelling:

<i>Alleluia. Sancte Iheron martyr Christi audi rogantes</i>	<i>Alleluia. Heilige Jeroen, martelaar van Christus, aanhoor de</i>
<i>servulos et impetratam nobis caelitus tu defer</i>	<i>gebeden van uw dienaren en bewerkstellig voor ons de hemel</i>
<i>indulgentiam. Alleluia.</i>	<i>door uw vergeving. Alleluia.<sup>68</sup></i>

Een alleluia-vers met de naam van Jeroen inclusief! Nader onderzoek naar deze tekst in de databanken van *CANTUS* en de *Global Chant Database* levert een keur aan gezangen op met soortgelijke regels als:

- 'Sancte Nicolae confessor Christi audi rogantes...' (uit het officie voor St. Nicolaas);
- 'Sancte Egwine, Christi confessor, audi rogantes...' (officie voor St. Egwinus van Worcester);
- 'Sancte Leonarde, Christi confessor, audi rogantes...' (officie voor St. Leonardus van Noblac);
- 'Sancta Maria, Mater Christi, audi rogantes...' (uit het kleine officie voor Maria volgens de Dominicanen).

Er is hier dus sprake van een algemene en kennelijk wijdverspreide tekst die per regio en lokale heilige haar eigen invulling heeft gekregen. Probleem is alleen, dat het hier in alle gevallen om responsoriums uit getijdenvieringen gaat en niet om alleluia's. Vooral nog is de tekst als alleluia-vers niet terug te vinden in Nederlandse handschriften of in databanken. Ook in de andere Haarlemse handschriften – zelfs in hetzelfde Linnenweversmissaal – is een soortgelijk alleluia-vers niet te vinden.

Het tijdsbestek van dit onderzoek liet een verdere zoektocht naar het gezang helaas niet toe, maar mijn vermoeden is dat we hier spreken van een 'modelgezang' waar in dit geval een lokale inkleuring aan is gegeven. Ik acht de kans zeer groot dat het gezang – of een andere invulling van dit 'modelgezang' – ooit gevonden zal

<sup>66</sup> *Nieuwe Bijbelvertaling* 2004.

<sup>67</sup> *Graduale Romanum* 1979: 479.

<sup>68</sup> Vertaling: auteur.

worden. Om het misformulier compleet in te vullen – de muziek van het alleluia ontbreekt namelijk als enige – en de relatie tot de hoofdvakstudie compositie nog wat meer te versterken, bied ik de lezer een eigen compositie op bovengenoemde tekst in bijlage V. De vondst is mijns inziens te bijzonder om te laten liggen.

#### TRACTUS

De *tractus* (ofwel *cantus tractus*) is het gezang dat in de Vastentijd (de tijd vanaf Zondag Septuagesima tot Pasen) en in boetevieringen na het graduale wordt gezongen, ter vervanging van het alleluia. Hoewel het Jeroensfeest in geen enkel geval in de Vastentijd valt, geeft bron **B** onder ‘De eodem per circulum anni’ (de herdenkingen door het jaar heen) een specifieke vermelding welke tractus gezongen dient te worden in deze tijd: ‘In LXX: Tractus Desideriu.’ (‘In Zeventigdagentijd: ...’) Er is slechts één tractus kandidaat voor deze naam, nl. *Desiderium animae eius*<sup>69</sup>. Opvallend aan deze tractus is de tekstkeuze, die een omkering is van het eerder genoemde graduale *Posuisti, Domine*;

<i>Desiderium animae eius tribuisti ei, et voluntate labiorum eius non fraudasti eum.</i>	<i>U gaf hem wat zijn hart verlangde, het verzoek van zijn lippen wees u niet af.</i>
V. <i>Posuisti, Domine, in capite eius coronam de lapide pretioso.</i>	V. <i>U plaatst, Heer, op zijn hoofd een gouden kroon.</i> <sup>70</sup>

We kunnen ons nu wellicht voorstellen, welk gezang de in de Noordwijkse kerkerekening genoemde Heer Volbrecht zong als hij ‘swoensdaegs S. Jeroens misse’ stond ‘te singen int jaer’ in de Vastentijd...

#### SEQUENTIA

De *sequentia* (of sequens) is een misgezag met een vaak syllabische<sup>71</sup> melodie dat op bepaalde hoogdagen aansluitend op het alleluia (of in de Vastentijd na de tractus) gezongen wordt. In de Middeleeuwen waren er veel sequentia’s, vaak met betrekking tot een lokale heilige, die op vijf na allen werden afgeschaft bij het Concilie van Trente (1545-1563). Sequentia’s verhalen over het leven, de wonderen en/of het martelaarschap van de heilige; het is in deze gezangen dat vaak typisch lokale elementen kunnen worden gevonden.

De tekst van de sequentia voor het feest van Jeroen, *Iungat laudes triumphanti*, vinden we compleet in bron **L** en stamt dus uit minstens 1410; de melodie en teksten van de oneven strofes vinden we in bron **C**. Deze tekst is op enkele kleine verschillen na gelijk aan **L**. De complete tekst en vertaling zijn toegevoegd als bijlage VI.

Als we de tekst van deze sequentia bekijken valt het tekstritme op, een zgn. dubbele cursus van 18 lettergrepen. De tekst blijft consequent in dit ritme, wat we overigens in veel andere sequentia’s tegenkomen (een bekend voorbeeld is *Lauda Sion Salvatorem*);

/ . / . / . / .  
/ . / . / . / .  
/ . / . / . .

<sup>69</sup> *Graduale Romanum* 1979: 432. Deze tractus word took achterin het drukwerk van **B** genoemd in het *Commune de Confessoribus*, en staat volledig uitgeschreven in **GS** (zie bijlage V).

<sup>70</sup> *Nieuwe Bijbelvertaling* 2004.

<sup>71</sup> Syllabische gezangen hebben overwegend slechts één noot op elke lettergreep.



De tekst is een typisch voorbeeld van een hagiografische sequentia (sequentia's m.b.t. een heilige), waarbij overeenkomsten worden gemaakt tussen de bezongen heilige en Jezus Christus, in het geval van een martelaar bijvoorbeeld in hun beider lijdensweg. De ingrediënten van de Jeroenssequentia bestaan uit de werken en passie van de priester Jeroen (omschreven als een 'heilig lam' en een 'tak van de ware wijnstok' – beide verwijzingen naar Jezus zoals omschreven in Johannes). Jeroen verlaat zijn vaderland 'in navolging van Abraham' (een vergelijking met Genesis 12 die vaker voorkomt bij gezangen voor missionarissen, zoals bijv. de andere Laaglandse heilige Lebuïnus) en wordt tijdens zijn bekerend werk in 'Frisia' (een omschrijving voor de gehele kuststreek) gevangen genomen door de heidenen ('gens pagana') en verkiest zijn martelingen ('gravi supplicio/martyrio') boven hun valse leer ('docens falsum et prophanum'), om daardoor wel met een zuivere geest in de hemel te worden opgenomen.

Hagiografische sequentia's eindigen vaak zoals deze beginnen, met enkele regels van lofprijzing, invocatie of oproep tot ontferming<sup>72</sup>. Voorbeelden hiervan vinden we in de bekende sequentia's binnen de Laaglandse liturgie, zoals bijv. *Katherine virginis vita felix* en *In honore martitir sancti Adriani*, of bijvoorbeeld het internationaal meer bekende *Stabat Mater dolorosa*: 'Quando corpus morietur / fac, ut animae donetur / paradisi gloria.' ('En als 't lichaam dan zal sterven / doe mijn ziel de glorie erven / van het hemels paradijs.') De sequentia voor St. Jeroen is hierin geen uitzondering;

<i>Eja martyr et tam sancte</i>	<i>Ach, gij martelaar, o zo heilig</i>
<i>nos defende ab hiante</i>	<i>Stel ons toch veilig</i>
<i>barathri voragine</i>	<i>Van de gapende muil van de onderwereld.</i>
<i>Et ut Deus fac mereri</i>	<i>En laat ons toch ook verdienen</i>
<i>a nobis possit videri</i>	<i>Dat wij God eens</i>
<i>in coelesti lumine</i>	<i>in het hemels licht kunnen zien.<sup>73</sup></i>

De enige ons overgeleverde melodie van *Iungat laudes* kent een wijde omvang, met een finalis op Fa. Als modus zien we een duidelijk Fa authentiek (de zgn. 5<sup>e</sup> toon of *tritus authenticus*), met een kleine uitbreiding aan de onderkant van de modus met Re en Mi. Als structuurtonen valt een voorkeur op voor de noten Fa en Do, wat keurig past bij de bekende gemiddelden van finalis en reciteertoon binnen de 5<sup>e</sup> modus. De ambitus is een deciem, van Re tot Fa. De melodie bestaat uit minstens 9 unieke (maar gerelateerde) frasen, die beginnen op de tonen Fa, La of Do.

Aangezien ons vooralsnog slechts één bron is overgeleverd waarin zowel noten als tekst staan, weten we alleen van deze gegeven regels zeker dat de melodie daar bij hoort. Vanuit het oogpunt van de veelvuldig voorkomende compositiepraktijk om twee opeenvolgende regels van dezelfde melodie te voorzien en het consequent rijmende tekstritme in de complete tekst, is in dit onderzoek gekozen voor een 'gereconstrueerde' editie van de sequentia naar dezelfde vorm. Deze editie in moderne notatie is opgenomen in bijlage V<sup>74</sup>.

<sup>72</sup> Lockett 2003: 113-114.

<sup>73</sup> Vertaling Marcel Zijlstra.

<sup>74</sup> Een andere editie kan gevonden worden in De Goede 1951. De Goede baseerde zich op hetzelfde 'cantuale' en koos ook voor een herhaling van de melodie.

Binnen de verschillende frasen zijn kleine terugkerende motieven en melodische wendingen te ontdekken, die bijdragen aan de compositorische eenheid binnen het gezang. Een voorbeeld hiervan is de afsluiting op Re-Fa, die voorkomt in frasen 1a/b, 2a/b, 3a/b, en 6a/b. Alle frasen sluiten trouwens – hoe ver de melodie ook gaat – steevast af op de grondtoon Fa. Andere verbindende elementen binnen deze compositie:

- het tweede gedeelte van frase 1 wordt exact herhaald als tweede gedeelte van frase 6;
- de beginwending van frase 3 keert terug in frase 7 en frase 9;
- de slotwending van frase 8 wordt herhaald als slotwending van frase 9.

Opvallend is het gebruik van het octaaf tussen 2 verzen; tussen vers 4b en 5a bevindt zich deze ‘on-gregoriaanse’ afstand van een octaaf, toch een behoorlijke sprong. Bij uitvoering klinkt het octaaf twee maal, tussen vers 4b/5a en 5a/5b.

De enige bron die de melodie van *Iunga laudes* geeft, biedt geen uitsluitsel over het verhogen of verlagen van de Si: een gebruik dat net zo vaak wél als niet werd genoteerd in de handschriften (in dit handschrift komen overigens in het geheel geen mollen voor). Het voorkomen van de Si als verlaagd of hersteld heeft te maken met de melodische richting van de frase waarin deze voorkomt, en komt vooral voor in Fa-modi (waar onze sequens ook onder valt). Bij een gezang zoals *Iungat laudes* biedt de muziek veel kans tot afwisseling tussen deze twee, wat het gezang compositorisch zeker spannender maakt. In de editie heb ik bij iedere Si de optie tot verlaging boven de noten gezet.

Een andere optie voor een sequentia op de Jeroensdag wordt ons gegeven in bron **B**. Het is zeer waarschijnlijk dat *Iungat laudes* ook in Egmond werd gezongen, maar bewijs daarvoor ontbreekt (bron **O** noemt op veel feesten een sequentia, maar helaas niet op de *die Jeronis*). Als dit inderdaad het geval was, dan was dit gezang in ieder geval vanaf 1541 vervangen door de sequentia *Spe mercedis et coronae*. De complete tekst van dit gezang is ook in het drukwerk van het missaal (1518) terug te vinden, zij het zonder muziek. Het ritme is identiek aan *Iungat laudes*, wat het in ieder geval mogelijk maakt beide teksten op dezelfde melodie uit te voeren. Tekst en melodie zijn ook terug te vinden in de *Global Chant Database*, welke aangeeft dat op dezelfde melodie ook de gezangen *Gaude mater Anna* en *Hodiernae lux diei* bekend zijn. We spreken hier van een algemener gezang, helaas zonder de typische tekstelementen die we in *Iungat laudes* aantreffen. Het gezang maakt geen deel uit van het Utrechtse standaardrepertoire van sequentia's<sup>75</sup>, maar schijnt één van de sequentia's voor St. Thomas van Canterbury te zijn, waarschijnlijk van Duitse makelij.

#### OFFERTORIUM

Als offertorium wordt in **L** en **J** het muzikaal interessante *Gloria et honore*<sup>76</sup> genoemd; het gezang komt tevens voor in **C** onder de offertoria ‘Pro Martyr’. Het is een gezang dat in het huidige Graduale Romanum wordt genoemd in het *Commune Apostolorum Extra Tempus Paschale*. De tekst is psalm 8 (8), vers 6 en 7;

---

<sup>75</sup> Bower 2003: 49-104.

<sup>76</sup> *Graduale Romanum* 1979: 434.

*Gloria et honore coronasti eum: Et constituisti eum super opera manuum tuarum, Domine.* Met glorie en eer hebt Gij hem gekroond en hem aangesteld over het werk van uw handen, Heer.<sup>77</sup>

In de genoemde bronnen vinden we alleen de aanduiding voor bovenstaande tekst, maar het is ook goed mogelijk dit als het eerste gedeelte van een gezang te zien, waarbij nog losse verzen horen. In de Codex 121 uit Einsiedeln (1151), fol. 38 zien we daarvan een voorbeeld, waar na het *Gloria et...* nog uitgebreide en virtuoze zettingen van de verzen 2 en 5 van dezelfde psalm volgen. Echter, in de 15<sup>e</sup>-eeuwse praktijk had het offertorium – evenals de liturgische handelingen waar zij deel van uitmaakte – inmiddels een duidelijke versobering meegemaakt. De vele extra verzen werden, getuige verschillende bronnen, in deze tijd niet of nauwelijks meer gezongen. Bij een uitvoering van de misgezangen zou in ieder geval volgens bronnen **L** en **C** alleen het hierboven genoemde vers moeten worden gezongen.

Bron **B** geeft ons – wederom – nog de opties voor twee andere offertoria: op de Jeroensdag klonk in Egmond (in ieder geval vanaf ca. 1470) het offertorium *In virtute*<sup>78</sup>, op tekst van psalm 21 (20),2.3;

*In virtute tua, Domine, laetabitur iustus, et super salutare tuum exsultabit vehementer: desiderium animae eius tribuisti ei. (Alleluia.)* Heer, uw kracht verblijdt de koning, luid juicht hij om uw overwinning. U gaf hem wat zijn hart verlangde, het verzoek van zijn lippen wees u niet af. (Alleluia.)<sup>79</sup>

en ‘per circulum anni’ (‘door het jaar heen’) klonk *Confitebuntur caeli*<sup>80</sup>, op psalm 89 (88), vers 6;

*Confitebuntur caeli mirabilia tua Domine, et veritatem tuam in ecclesia sanctorum, alleluia, alleluia.* Heer, laat de hemel dit wonder prijzen, laat de kring van hemelingen u loven om uw trouw, alleluia, alleluia.<sup>81</sup>

#### COMMUNIO

De communio is het gezang dat tijdens het uitreiken van de communie gezongen wordt, en veelal bestaat in de vorm van een korte antifoon met losse psalmverzen en een doxologie. In bronnen **L** en **J** wordt de communio *Posuisti, Domine*<sup>82</sup> genoemd. De tekst ‘U hebt, Heer, op zijn hoofd een kroon geplaatst van kostbare stenen’ (psalm 21, 4 [20:4]) is er een die spreekt van uitverkiezing door God en daarom veel toepassing heeft gevonden in de verschillende officies van heiligen, bijv. Stephanus, Laurentius, Canute en Martinus. We zagen het inmiddels al langskomen in het graduale.

Het zingen van de psalmverzen (psalmodie) is een praktijk die per kerkelijke regio, ja, zelfs per kerk of abdij haar eigen tradities kende. De missalen **L** en **J** noemen geen aparte psalmverzen, net zo min als deze genoteerd staan in **GS**. Zoals we ook al zagen in de geschiedenis van het offertorium, staan in jongere handschriften bij de communio steeds minder of zelfs geen losse verzen meer genoteerd. Het is mogelijk dat de communio een zelfde ontwikkeling als het offertorium heeft gekend, waarbij de abstrahering van de liturgische handelingen de

<sup>77</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>78</sup> *Graduale Romanum* 1979: 512.

<sup>79</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>80</sup> *Graduale Romanum* 1979: 441.

<sup>81</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>82</sup> *Graduale Romanum* 1979: 483.

zang heeft doen inkorten. Een andere optie is dat het in de context van **L** en **J** niet nodig was de verzen te noteren, daar het missaal overwegend werd gebruikt door één priester aan het altaar (zie ook de afbeelding in de initiaal uit bron **L**). Wellicht werd er vanuit gegaan dat de bijbehorende verzen bekend waren, of werd in deze praktijk alleen de tekst van de antifoon uitgesproken.

Graduales buiten het Laaglandse grondgebied uit de 12<sup>e</sup> eeuw (bijv. A-KN 1012) en 16<sup>e</sup> eeuw (bijv. D-Mbs Clm 4304) alsmede de 19<sup>e</sup>-eeuwse Haarlemse bisdomboeken waarin Jeroen voorkomt, geven ons wèl een aantal psalmverzen die bij deze communio voor martelaren buiten de Paastijd gezongen kunnen worden, afkomstig uit dezelfde psalm. Voor de volledigheid noem ik ze;

<i>Ant. Posuisti Domine in capite eius coronam de lapide pretioso.</i>	<i>U plaatst, Heer, op zijn hoofd een gouden kroon.</i>
<i>2. Domine in virtute tua laetabitur rex et super salutare tuum exultabit vehementer.</i>	<i>2. Heer, uw kracht verblijdt de koning, luid juicht hij om uw overwinning.</i>
<i>3. Desiderium animae eius tribuisti ei et voluntate labiorum eius non fraudasti eum diapsalma.</i>	<i>3. U gaf hem wat zijn hart verlangde, het verzoek van zijn lippen wees u niet af.</i>
<i>5. Vitam petiit a te et tribuisti ei longitudinem dierum in saeculum et in saeculum saeculi.</i>	<i>5. Leven heeft hij gevraagd, u hebt het hem gegeven, lengte van dagen, voor eeuwig en altijd.</i>
<i>6. Magna gloria eius in salutari tuo gloriam et magnum decorem inpones super eum.</i>	<i>6. Groot is zijn roem door uw overwinning, U tooit hem met glans en met glorie,</i>
<i>7. Quoniam dabis eum benedictionem in saeculum saeculi laetificabis eum in gaudio cum vultu tuo.</i>	<i>7. U schenkt hem voor altijd uw zegen, U verblijdt hem met het licht van uw gelaat.</i>
<i>8. Quoniam rex sperat in Domino et in misericordia Altissimi non commovebitur.</i>	<i>8. Ja, de koning vertrouwt op de Heer, door de trouw van de Allerhoogste wankelt hij niet.</i>
<i>14. Exaltare Domine in virtute tua cantabimus et psallemus virtutes tuas.</i>	<i>14. Verhef U, Heer, in uw kracht, wij zullen Uw macht in liederen bezingen.<sup>83</sup></i>
 <i>Dox. Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto. Sicut erat in principio, et nunc, et semper, et in saecula saeculorum. Amen.</i>	 <i>Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Zoals het was in den beginne, nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen. Amen.</i>

Alternatieven voor dit gezang vinden we weer in de jongere bron **B**, die hier voor het Jeroensfeest en 'In commemoratione eius' de antifoon *Qui vult venire post me*<sup>84</sup> noemt, op tekst van Mattheus 16, 24;

<i>Qui vult venire post me abneget semetipsum: et tollat crucem suam et sequatur me.</i>	<i>Wie achter mij aan wil komen, moet zichzelf verloochenen, zijn kruis op zich nemen en mij volgen.</i>
--	--

Voor de 'Tempore paschali' voorziet **B** met *Ego sum vitis*<sup>85</sup> (Joh. 15,5), waarbij in de wijnstok een mooi verband met de sequentia *Lungat laudes* wordt gemaakt;

<sup>83</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>84</sup> *Graduale Romanum* 1979: 484.

<sup>85</sup> *Graduale Romanum* 1979: 228.

*Ego sum vitis vera et vos palmites, qui manet in me, et ego in eo, hic fert fructum multum, alleluia, alleluia.*      *Ik ben de Wijnstok, u de ranken; wie in Mij blijft, en Ik in hem, zal veel vrucht dragen, alleluia, alleluia.*<sup>86</sup>

## VII. GEBEDEN EN LEZINGEN

Het misformulier bestaat niet slechts uit gezangen; ook gebeden en lezingen vormen belangrijke onderdelen van de viering. In deze teksten valt een overeenkomst met de besproken gezangen waar te nemen: nieuw geschreven of aan het feest aangepaste gebeden worden gecombineerd met toepasselijke, meer algemene schriftlezingen die we in vergelijkbare misformulieren tegenkomen.

De verschillende bronnen voorzien ons voor deze delen van het misformulier weer rijkelijk van informatie. De teksten van de gebeden en lezingen zullen – gezien de rang van het Jeroensfeest – zeker zijn gezongen op verschillende ‘tonen’<sup>87</sup>. Voor een overzicht van de lezingen in de mis verwijs ik naar tabel III.

De *collecta*, *secreta* en *complenda* (of *post-communio*) zijn sterk aan elkaar gerelateerde gebeden: de *complenda* wordt op dezelfde wijze gereciteerd als de *collecta*. Mochten er binnen één mis meerdere *collecta*'s zijn (wegens het samenvallen van meerdere feesten) dan worden de *complenda*'s in dezelfde volgorde gebeden.

### COLLECTA

De *collecta* (‘verzamelde gebeden’; *colligere*: ‘verzamelen, bijeenbrengen’) behoort tot de wisselende delen van de mis. De plaats van de *collecta* is tussen het Kyrie of Gloria en de epistellezing. Het is het korte eerste gebed dat door de geestelijke wordt uitgesproken, dat kan worden beschouwd als een vrije samenvatting van de gebeden van de gelovigen. Op bijzondere dagen (bijvoorbeeld heiligendagen) is de *collecta* vaak gekleurd naar het te vieren feest.

Bron L geeft ons een tekst met inbegrip van Jeroen:

*Deus qui nobis huius diei solempnitatem pro commemoratione beati iheronis martiris tui et passione fecisti, adesto familie tue precibus et presta ut cuius hodie festa celebramus eius meritis et precibus adiuvemur. Per [dominum nostrum Iesum Christum]*

*God, die voor ons de plechtigheid van deze dag voor de gedachtenis en het lijden en sterven van de zalige martelaar Jeroen hebt gemaakt, wees de gebeden van uw getrouwen indachtig en geef dat wij worden geholpen door de verdiensten en gebeden van hem wiens feest wij vandaag vieren. Door onze Heer Jezus Christus...*<sup>88</sup>

<sup>86</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>87</sup> Zij het dat deze tonen in weinig Laaglandse bronnen apart werden genoteerd (getuige ook het commentaar van Ike de Loos op *Chant behind the Dikes*); ze komen slechts voor wanneer deze afwijkend waren van de gebruikelijke praktijk (bijv. bij hoogfeesten, de Klaagzangen, het *Liber Generationes*, etc.). In de voor dit onderzoek gebruikte bronnen werden, behalve voor verschillende priefaties, geen aparte tonen gegeven voor deze gebeden en lezingen.

<sup>88</sup> Vertaling Marcel Zijlstra.

Bron **M** verwijst voor het Jeroensfeest naar het *Omnia in communi de uno martire non pontifice* en geeft meer algemene teksten, waar de naam van de martelaar ingevuld kan worden:

<i>Adesto &lt;quaesumus&gt; Domine supplicationibus nostris, quas in sancti confessoris tui [Jeronis] solemnitate deferimus: ut, qui nostrae iustitiae fiduciam non habemus, eius, qui tibi placuit, precibus adiuvemur. P[er dominum nostrum Iesum Christum...]</i>	<i>Heer, sla acht op onze smeekbeden, die wij aan U voorleggen op het feest van Uw heilige belijder [Jeroen], opdat wij, die geen vertrouwen hebben in onze eigen rechtvaardigheid, mogen worden bijgestaan door voorspraak van hem die U behaagd heeft. Door onze Heer Jezus Christus...<sup>89</sup></i>
--	--

De tekst onderstreept duidelijk de rol van heiligen, die de gelovigen kan bijstaan door middel van voorspraak bij God. De collecta voor Vincentius, waar in het proprium van **B** naar wordt verwezen (voor zowel 'In commemoratione eius' als 'De eodem per circulum anni') is bijna gelijk aan die in **M** en komt in **L** ook in andere misformulieren voor;

<i>Adesto &lt;quaesumus&gt; Domine supplicationibus nostris ut qui ex iniquitate nostra reos nos esse agnoscimus beati [Jeronis] martyris tui intercessione liberemur. P[er dominum nostrum Iesum Christum...]</i>	<i>Heer, sla acht onze smeekbeden, opdat wij, die op grond van onze nietswaardigheid onze schuld erkennen, mogen worden verlost door de voorspraak van Uw gezegende martelaar [Jeroen]. Door onze Heer Jezus Christus...<sup>90</sup></i>
--	---

'In natali S. Hieronis M.', op de Jeroensdag zelf, geeft het proprium van **B** de aanduiding 'Praesta, qms.'. Dit 'Praesta, quaesumus' ('Wij smeken U...') kent een aantal variaties, maar het is hier niet duidelijk welke versies de auteur bedoelde. De strekking van de collecta zal in ieder geval dezelfde zijn geweest.

#### EPISTEL

Bronnen **L** en **B** geven hier beiden het enigszins raadselachtige 'Memor esto' ('Wees indachtig'), wat in eerste instantie een verwijzing lijkt naar een psalmregel. Gelukkig treffen we achterin het gedrukte gedeelte van **B** bij het *Commune de uno Martyre* een volledige epistellezing als volgt, nl. een *Lectio Epistolae beati Pauli Apostoli ad Timotheum*<sup>91</sup>;

<i>Carissime: Memor esto Dominum Iesum Christum resurrexisse a mortuis ex semine David, secundum Evangelium meum, in quo laboro usque ad vincula, quasi male operans: sed verbum Dei non est alligatum. Ideo omnia sustineo propter electos, ut et ipsi salutem consequantur, quae est in Christo Iesu, cum gloria caelesti. Fidelis sermo: si nam si commortui sumus, et convivemus: si sustinebimus, et conregnabimus.</i>	<i>Houd Jezus Christus in gedachten, uit het nageslacht van David, die uit de dood is opgewekt. Dit heb ik verkondigd, daarom heb ik veel te verduren en ben ik zelfs als een misdadiger gevangengezet. Maar het woord van God laat zich niet gevangen zetten; daarom verdraag ik alles omwille van de uitverkorenen, opdat ook zij in Christus Jezus gered worden en eeuwige luister ontvangen. Deze boodschap is betrouwbaar: Als wij met hem gestorven zijn, zullen we ook met hem leven; als wij volharden, zullen we ook met hem heersen; als wij hem</i>
--	--

<sup>89</sup> Vertaling: auteur / Michiel Op de Coul.

<sup>90</sup> Vertaling: auteur / Michiel Op de Coul.

<sup>91</sup> Deze lezing komt in exact dezelfde vorm voor in het missaal NL-Hs 184 C8.

*Tu autem assecutus es meam doctrinam, institutionem, propositum, fidem, longanimitatem, dilectionem, patientiam, persecutiones, passiones : qualia mihi facta sunt Antiochiæ, Iconii, et Lystris : quales persecutiones sustinui, et ex omnibus eripuit me Dominus. Et omnes, qui pie volunt vivere in Christo Jesu, persecutionem patientur.*

*verloochenen, zal hij ons ook verloochenen; Jij daarentegen bent mij trouw gevolgd in mijn leer, mijn levenswijze, streven, geloof, geduld, liefde, volharding, en je hebt hetzelfde lijden en dezelfde vervolgingen ondergaan die mij in Antiochië, Ikonium en Lystra hebben getroffen. Ik heb ze allemaal doorstaan, de Heer heeft mij steeds weer gered. Allen die vroom en in eenheid met Christus Jezus willen leven, zullen worden vervolgd.<sup>92</sup>*

(2 Tim. 2. 8-12;3.10-12)

Het proprium van bron B noemt 'In commemoratione eius' tevens 'Esaie Prophete. XLIII', welke achterin het drukwerk als volgt staat genoteerd:

*Et nunc hæc dicit Dominus creans te, Jacob, et formans te, Israël : Noli timere, quia redemi te, et vocavi te nomine tuo : meus es tu. Cum transieris per aquas, tecum ero, et flumina non operient te; cum ambulaveris in igne, non combureris, et flamma non ardebit in te. Quia ego Dominus Deus tuus, Sanctus Israël, salvator tuus, dedi propitiationem tuam Ægyptum, Æthiopiam, et Saba, pro te. Ex quo honorabilis factus es in oculis meis, et gloriosus, ego dilexi te, et dabo homines pro te, et populos pro anima tua. Noli timere, quia ego tecum sum; ab oriente adducam semen tuum, et ab occidente congregabo te. Dicam aquiloni : Da; et austro : Noli prohibere : affer filios meos de longinquo, et filias meas ab extremis terræ. Et omnem qui invocat nomen meum, in gloriam meam creavi eum, formavi eum, et feci eum. Educ foras populum cæcum, et oculos habentem; surdum, et aures ei sunt. Omnes gentes congregatæ sunt simul, et collectæ sunt tribus. Quis in vobis annuntiet istud, et quæ prima sunt audire nos faciet? Dent testes eorum, justificentur, et audiant, et dicant : Vere. Vos testes mei, dicit Dominus, et servus meus quem elegi : ut sciatis, et credatis mihi, et intelligatis quia ego ipse sum; ante me non est formatus Deus, et post me non erit.*

*Welnu, dit zegt de Heer, die jou schiep, Jakob, die jou vormde, Israël: Wees niet bang, want ik zal je vrijkopen, ik heb je bij je naam geroepen, je bent van mij! Moet je door het water gaan – ik ben bij je; of door rivieren – je wordt niet meegesleurd. Moet je door het vuur gaan – het zal je niet verteren, de vlammen zullen je niet verschroeien. Want ik, de Heer, ben je God, de Heilige van Israël, je redder. Voor jou geef ik Egypte als losgeld, Nubië en Seba ruil ik in tegen jou. Jij bent zo kostbaar in mijn ogen, zo waardevol, en ik houd zo veel van je dat ik de mensheid geef in ruil voor jou, ja alle volken om jou te behouden. Wees niet bang, want ik ben bij je. Ik haal je nakomelingen uit het oosten terug, uit het westen breng ik jullie bijeen. Tegen het noorden zeg ik: Geef hier! Het zuiden gebied ik: Laat los! Breng mijn zonen terug van verre, mijn dochters van de einden der aarde, allen over wie mijn naam is uitgeroepen, en die ik omwille van mijn majesteit geschapen heb, gemaakt en gevormd. Laat dit volk naar voren treden, een blind volk, ook al heeft het ogen, doof, ook al heeft het oren. Alle volken zullen zich verzamelen, alle naties komen bijeen. Wie van hun goden heeft aangekondigd wat eertijds nog te gebeuren stond? Laten zij getuigen leveren om hun gelijk te bewijzen, opdat ieder die hen hoort zal zeggen: 'Het is zo!' Mijn getuige zijn jullie – spreekt de Heer –, mijn dienaar, die ik uitgekozen heb opdat jullie mij zouden kennen en vertrouwen, en zouden inzien dat ik het ben. Vóór mij is er geen god gevormd, en na mij zal er geen zijn.<sup>93</sup>*

(Jesajah 43:1-10)

<sup>92</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>93</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

Bronnen **L** en **B** (onder 'In commemoratione eius') geven hier kort 'Nisi granum frumenti'. De tekst staat achterin **B** ook volledig gedrukt, zodat we weten welke perikopen gelezen dienen te worden;

<p><i>Amen, amen dico vobis, nisi granum frumenti cadens in terram, mortuum fuerit, ipsum solum manet : si autem mortuum fuerit, multum fructum affert. Qui amat animam suam, perdet eam ; et qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam. Si quis mihi ministrat, me sequatur, et ubi sum ego, illic et minister meus erit. Si quis mihi ministraverit, honorificabit eum Pater meus.</i></p>	<p><i>Waarachtig, ik verzeker u: als een graankorrel niet in de aarde valt en sterft, blijft het één graankorrel, maar wanneer hij sterft draagt hij veel vrucht. [25] Wie zijn leven liefheeft verliest het, maar wie in deze wereld zijn leven haat, behoudt het voor het eeuwige leven. [26] Wie mij dient moet mij volgen: waar ik ben zal ook mijn dienaar zijn, en wie mij dient zal door de Vader geëerd worden.<sup>94</sup> (Joh. 12. 24-26)</i></p>
---	---

We zien de teksten van het bovenstaande epistel en het evangelie, begrijpelijkerwijs, ook in veel andere misformulieren voor martelaren terugkomen.

**B** geeft op de Jeroensdag de afwijkende aanduiding 'Si quis'. Getuige de teksten achterin het werk waarin 'Si quis' voorkomt, hebben we hier de keuze tussen de laatste regels van bovenstaande lezing uit Johannes (vanaf 'Si quis mihi ministrat') of een gerelateerde lezing uit Lucas;

<p><i>In illo tempore: dixit Jesus discipulis suis : Si quis vult post me venire, abneget semetipsum, et tollat crucem suam, et sequatur me. Quid enim proficit homo, si lucretur universum mundum, se autem ipsum perdat, et detrimentum sui faciat? Nam qui me erubuerit, et meos sermones: hunc Filius hominis erubescet cum venerit in majestate sua, et Patris, et sanctorum angelorum. Dico autem vobis vere : sunt aliqui hic stantes, qui non gustabunt mortem donec videant regnum Dei.</i></p>	<p><i>Tegen allen zei hij: 'Wie achter mij aan wil komen, moet zichzelf verloochenen en dagelijks zijn kruis op zich nemen en mij volgen. [24] Want ieder die zijn leven wil behouden, zal het verliezen; maar wie zijn leven verliest omwille van mij, zal het behouden. [25] Wat heeft een mens eraan als hij de hele wereld wint, maar zichzelf verliest of schade toebrengt? [26] Wie zich schaamt voor mij en mijn woorden, zal merken dat de Mensenzoon zich ook voor hem schaamt, wanneer hij komt in de stralende luister die hemzelf, de Vader en de heilige engelen omgeeft. [27] Ik verzeker jullie dat sommigen die hier aanwezig zijn niet zullen sterven voor ze het koninkrijk van God hebben gezien.'<sup>95</sup> (Lucas 9:23-27)</i></p>
--	--

SECRETA

Voor de secreta (Lat.: 'geheim'), het stil gebed voorafgaand aan de canon, beschikken we over drie teksten.

Bron **L** geeft ons:

<p><i>Suscipe clementissime pater et sanctifica hoc sacrificium populi tui ut</i></p>	<p><i>Meest genadige Vader, ontvang en heilig deze gaven van Uw volk dat hier bijeen is, opdat wat wij ter ere van Uw gezegende</i></p>
---	---

<sup>94</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.

<sup>95</sup> Nieuwe Bijbelvertaling 2004.



*quod honore beati iheronis tui (adivva)\* offerimus ad gloriam nobis prosit adveniam. P[er Dominum nostrum Iesum Christum...]*

*martelaar Jeroen U aanbieden tot Uw glorie, ons mag strekken tot genade (vergeving). Door onze Heer Jezus Christus...<sup>96</sup>*

\*) doorgehaald.

Bron **J** geeft

*Accipe quesumus Domine munera dignanter oblata et beati Jeronis martyris tui suffragantibus meritis ad numere salutis auxilium provenire concede. P[er Dominum nostrum, Iesum Christum...]*

*Aanvaard, Heer, zo vragen wij, de offergaven die wij U aanbieden en geef dat zij, door de verdiensten van Uw gezegende martelaar Jeroen die voor ons ten beste spreken, tot middel worden om te komen tot verlossing. Door onze Heer Jezus Christus...<sup>97</sup>*

En bron **M** biedt ons

*Hostias tibi Domine pro commemoratione sancti confessoris tui [Jeronis] offerimus, suppliciter deprecantes ut sicut [Jeronis] tribuisti sacre fidei claritatem, sic nobis indulgentium largiaris et pacem. P[er Dominum nostrum, Iesum Christum...]*

*Dit offer bieden wij U aan, Heer, ter gedachtenis van Uw heilige belijder [Jeroen]. Wij smeken U met aandrang: zoals Gij hem de klaarheid van het heilig geloof gegeven hebt, schenk zo ook aan ons vergeving en vrede. Door onze Heer Jezus Christus...<sup>98</sup>*

#### CANON/PREFATIE

In de genoemde bronnen is geen sprake van een apart vermelde canon of onderdelen daarvan in het misformulier<sup>99</sup>.

#### COMPLENDA

De complenda of post-communio is het gebed dat na de communie wordt gezegd of gezongen.

Bron **L** geeft ons hier het volgende, meest unieke gebed:

*Beati iheronis martyris  
tui annua festivitate letantes  
clementiam tuam supplices exorantes  
omnipotens deus. ut sicut ille ob tanti  
agonem certaminis. in hac triumphali*

*Almachtige god, terwijl wij ons verblijden in het jaarlijks  
feest van de zalige martelaar Jeroen  
en als smekelingen om uw goedertierenheid bidden dat wij  
zoals hij, die vanwege de strijd van zo'n gevecht met deze  
kroon in triomf uitblinkt, door de bijstand van het gebed*

<sup>96</sup> Vertaling: auteur / Michiel Op de Coul.

<sup>97</sup> Vertaling: Michiel Op de Coul.

<sup>98</sup> Vertaling: Michiel Op de Coul.

<sup>99</sup> Voor een gezongen prelatie heb ik een toepasbaar exemplaar kunnen vinden in het missaal NL-Hs 184 C8, welke werd gebruikt in de Commanderij Jan Baptist in Haarlem (Noord-Hollands Archief, Haarlem, 16e eeuw (?); verder niet gebruikt in dit onderzoek). Jeroens naam staat in de kalender, dus er is een aantoonbaar verband. Onder 'cotidianum in duplicia festo' vinden een volledig uitgeschreven prelatie voor een 'dubbel feest', in getransponeerde Ile modus. Op modale gronden sluiten bijv. Sanctus III, VI en XI goed aan op de gevonden prelatie in NL-Hs 184 C8. Overigens stoppen alle prelaties in deze bron en in bronnen **L** en **M** op het punt dat het Sanctus zou worden aangegeven (zie bespreking Sanctus/Agnus in het ordinarium).

~~redimit~~\* *exstitit corona. ita et  
nos orationis illius fulti suffragio  
temptationum tela superantes  
brauio letemur eterno.  
Per dominum [nostrum Iesum Christum...]*

*van hem die ons ondersteunt, de pijlen van de bekoring  
overwinnen en ons in de eeuwige kampprijs mogen  
verheugen.*

*Door onze Heer Jezus Christus...<sup>100</sup>*

\*) 'redimit' is met drie puntjes geëxpungeerd.

En bron J (Jeroen in de ochtendmis) geeft:

*Sit nobis, Domine, reparatio mentis et  
corporis caeleste mysterium: ut, cuius  
exsequimur cultum, sentiamus effectum. Per  
Dominum nostrum, Iesum Christum...*

*Moge dit hemels geheim, Heer, ons naar ziel en lichaam nieuwe  
levenskracht schenken, opdat wij de uitwerking ervaren van hetgeen  
wij in deze eredienst hebben voltrokken [door de voorspraak van de  
heilige Jeroen, Uw martelaar]. Door onze Heer Jezus Christus...<sup>101</sup>*

---

<sup>100</sup> Vertaling Marcel Zijlstra.

<sup>101</sup> De Nederlandse vertaling van deze complenda komt tevens, met omkaderde toevoeging, voor in Jeroen's misformulier in Le Febvre 1733: 769. Onder 18 augustus [sic] vinden we deze kleine variatie op het verder algemene gebed bij 'tot Utrecht en Haerlem / den H. Jero Martelaar.'

## VIII. HET 'JEROENSOFFICIE'

Zoals al eerder gemeld in één van de vorige hoofdstukken, zijn er sterke aanwijzingen dat er in de tijd vóór de Reformatie ooit sprake moet zijn geweest van een compleet 'Jeroensofficie': gezangen, lezingen en gebedsteksten voor alle getijden die op de Jeroensdag werden gevierd.

We beschikken over officieonderdelen uit een 17<sup>e</sup>-eeuwse bron<sup>102</sup>, maar gezien de teksten en composities is hier waarschijnlijk sprake van composities uit diezelfde tijd. Vergelijking van officies van andere heiligen in deze bron waarvan het officie wèl bekend is (bijv. Bavo of Adelbert) laten ook zien dat hier sprake is van nieuwe composities op waarschijnlijk nieuw geschreven teksten. Ik heb bij deze gezangen geen enkele relatie tot het (vroeg-)middeleeuwse repertoire kunnen vinden. Desalniettemin zou een breder onderzoek naar dit Laaglandse 'neo-gregoriaans' zeker op z'n plaats zijn.

In **C**, tevens de bron van de sequentia, treffen we op f. 197r de gedrukte tekst van een antifoon 'de Sancto Ierone' (tussen 'Assumptione BMV' en 'In decollatione S. Johannis Baptistae', dus 17 augustus is zeer waarschijnlijk), maar helaas zijn de noten van deze antifoon nooit ingevuld. De drukker kende blijkbaar het gezang, want op bepaalde lettergrepen liet hij ruimte voor melisma's. Vanwege de aanwezigheid van zowel de sequentia als deze antifoon moet er in **C**'s plaats van herkomst sprake zijn geweest van een bovengemiddelde aandacht voor Jeroen.

Een vreemde eend in de bijt is een fragment in de *Analecta Hymnica*, waar een 'antifoon van onbekende herkomst' wordt geciteerd uit een 15<sup>e</sup>-eeuws Keuls (!) kartuizer gebedenboek<sup>103</sup>:

*Sancti Ieronis gloria  
Clarescit laude populi,  
Aeterna in memoria  
Est in saeculum saeculi.*

De mogelijke locaties waar het middeleeuwse Jeroensofficie gevierd kan zijn geweest, zijn de abdijen van Egmond en Rijnsburg (beide gesticht door het Hollandse grafelijke huis), het Barbara-en-Catharina-klooster te Noordwijk<sup>104</sup> (tegenover de Jeroenskerk), het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst<sup>105</sup> (nabij Noordwijk, binnen het grondgebied), het Nicolaasklooster in Utrecht (vanwege de aanwezigheid van een reliek); mogelijk

---

<sup>102</sup> Zie noot 22.

<sup>103</sup> Blume/Dreves 1898: 301 (no. 120): 'Jeronis 17. Aug. [fol. 186a]. Nur einde A unbestimmter Herkunft; sodann eines der eingangs charakterisierten Distichen.' De codex is afkomstig uit het St. Barbara-kartuizerklooster en bevat een groot aantal (teksten van) rijmofficies. Ik vermoed dat deze tekst is geschreven in relatie tot de tijdelijke onderbrenging van enkele relikwieën van Jeroen bij de teloorgang van de abdij van Egmond in de 16<sup>e</sup> eeuw.

<sup>104</sup> Zie De Lange 2002. Van het Noordwijkse Barbara-en-Catharina-klooster, een dochterklooster van het Leidse St. Hieronymus-klooster, zijn geen voor dit onderzoek bruikbare bronnen overgeleverd.

<sup>105</sup> Zie De Moor 1994. Van het klooster Leeuwenhorst beschikken we over enkele rekeningen en afschriften, ook in relatie tot de Noordwijkse Jeroenskerk (bijv. schenkingen bij de herbouw van de kerk). Vooralsnog zijn vermelding aangetroffen van een 'sangster' (cantrix; aanwezig vanaf 1410), een 'St.-Ursulakoor', het leveren van boeken voor de 'sangerije', schoolkinderen die op gezette dagen cantilenen en het *Asperges me* zongen, en het eerder genoemde orgel. De zusters in het klooster zongen op gezette dagen votiefmissen en zeer zeker ook het koorgebed. Echter, enige vermelding van liturgie gerelateerd aan Jeroen ontbreekt in dit alles...

ook de Noordwijkse Jeroenskerk zelf<sup>106</sup> en de Hooglandse Kerk<sup>107</sup> en Pieterskerk in Leiden (vanwege bewijzen van verering van Jeroen en een relatie tot het grafelijk huis) en de onbekende plaats(en) van herkomst van bron C.

Van al de bovengenoemde locaties biedt alleen Egmond ons direct bewijs; in eerder genoemde bron O vinden we onder enkele 'items' beschrijvingen van de liturgische activiteiten rond het Jeroensfeest. Hoewel dit onderzoek zich alleen heeft gericht op het misformulier, noem ik ze voor de compleetheid toch; wellicht dat het bruikbaar materiaal voor een vervolgonderzoek kan leveren.

Uit Hof 1956:

79 Item infra octavam epyphanie simili modo agitur sicut infra octavam Jeronis, Martini etc... in campanis, prefacio cotidiana.

191 Item in die Jeronis hora 7ma itur ad primam. Processio fit per ambitum cum corpore Jeronis. Responsorium *preciosus* cum versu. In introitu chori antiphona *Dei martyr. Kyrie, sanctus* et *agnus* sicut in duplicibus. Corpus beati Jeronis deportatur ante primas vespervas a duobus sacerdotibus cum thuribulo et post 2as iterum reportatur ad locum suum.

192 Item per totam octavam cantatur de sancto Jerone ad omnes horas: *Patrone noster inclite*, excepto dumtaxat festum omnium sanctorum etc. Per totam octavam pria missa legitur in feriis.

195 Item in dominica nocte, in primo et secundo nocturno cantatur de sancto Jerone et in 3o nocturno de martyribus etiam ad laudes. In die hora 7ma itur ad primam et prima cantatur de sancto Jerone. Ante primam missam itur super antiquum cymiterium. Hiis omnibus finitis incipitur prima missa Requiem, et cum omnibus campanis pulsatur et solemniter cantatur.

196 Item ad summam de sancto Jerone et una collecta de martyribus etc.

Uit deze beschrijvingen kunnen we opmaken dat het Jeroensfeest een bijzonder hoge rang had in Egmond: in item 191 vinden we de vermelding van twee aan Jeroen gewijde vespers (d.w.z. de vespers op de vooravond van het feest én de vespers op de dag zelf) en bij item 195 is sprake van nocturnen, het zgn. 'nacht officie'. Er is hier dus duidelijk sprake van een aantal 'Jeroensgetijden'; op de andere uren werd van Jeroen *Patrone noster inclite* (waarschijnlijk een hymne) gezongen. Helaas is het tot op heden onze enige bron die er melding van maakt. Raadselachtig blijft waarom er in de weinige Rijnsburgse handschriften geen enkele vermelding van Jeroen of zijn feest wordt gemaakt; wellicht bestaan de gezochte handschriften simpelweg niet meer, of misschien dat er wegens de nabijheid van de Noordwijkse kerk minder of geen aandacht aan het feest werd besteed...?

---

<sup>106</sup> Maar gezien de afwezigheid van een vermelding van getijden of gerelateerde activiteiten op de Noordwijkse kerkrekening uit 1569, terwijl de kerk op dat moment duidelijk een bloeitijd kende, acht ik die kans onwaarschijnlijk.

<sup>107</sup> Leverland 2000: 280. Vranc Gerritsz. Rijswijk (†1418), neef van Filips van Leyden en lid van de St. Hieronymusprebende, schenkt 5 juli 1418 aan het kapittel van de Hooglandse Kerk (Kapittel van St. Pancras) 6 gouden Franse kronen t.b.v. memoriediensten voor familieleden en nog eens 6 gouden Franse kronen, waarvoor het kapittel het feest van St. Jeroen moet vieren. Aangezien de Hooglandse kerk een kapittelkerk was – waar dus ook de getijden werden gevierd – is er een mogelijkheid dat er bij het vieren van dit Jeroensfeest de getijden ook aan Jeroen waren gewijd.

## CONCLUSIES

Getuige het grote aantal getijdenboeken en missalen waarin Jeroens naam voorkomt (met het Linnenweversmisaal uit 1410 als vooralsnog oudste en tekstueel meest complete bron), kunnen we stellen dat het Jeroensfeest in ieder geval in de 15<sup>e</sup> eeuw een brede verspreiding kende over het Hollandse grondgebied; de bronnen reiken van Rotterdam en Delft tot Utrecht, Amsterdam en Haarlem – een typisch Hollandse heilige dus. In al de betreffende handschriften en drukken is Jeroens naam in rood in de kalender opgenomen, wat de hoge rang van het feest aangeeft (nl. duplex). De verschillende misformulieren geven een combinatie van ‘algemene’ gezangen uit het *commune martyrum* en meer specifieke ‘Jeroensgezangen’, met de sequentia *Iungat laudes* als hoogtepunt. Het alleluia *Sancte Jeronis* is een mooi voorbeeld van een combinatie van de twee, waarbij een algemenere tekst – en waarschijnlijk ook een algemener gezang – zijn ‘ingekleurd’ naar een lokale behoefte.

Jeroens feest werd, zoals te verwachten viel, in Egmond (en zeer zeker ook in Noordwijk) met veel luister gevierd. Vanuit Egmond is behalve een omschrijving van officie-onderdelen ook een octaafdag bekend; tijdens de gehele week na de Jeroensdag tot en met het de octaafdag (behalve op Allerheiligen) ‘zong’ men van Jeroen. Waarschijnlijk is er op meer plaatsen sprake geweest van een ‘Jeroensofficie’.

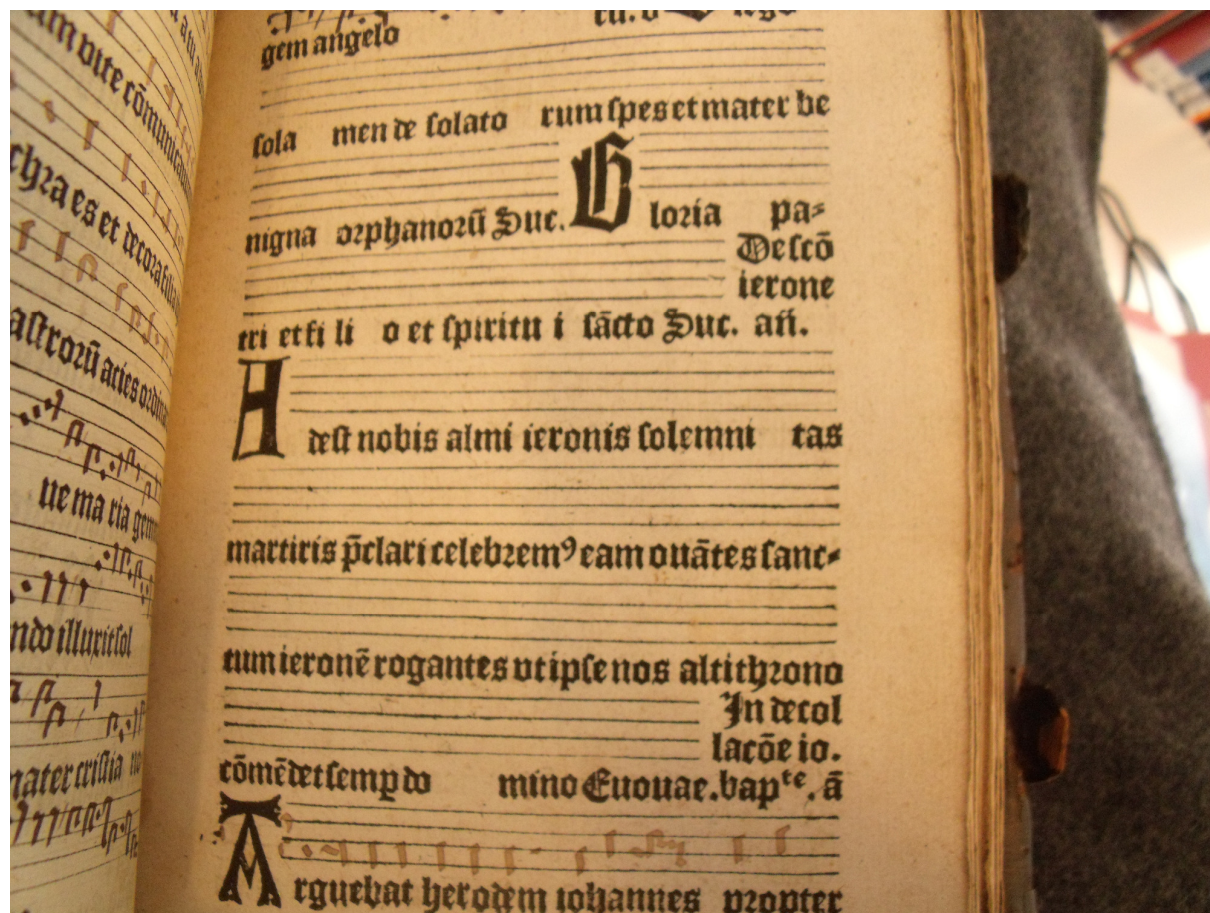
Daarnaast merken we op andere locaties waar Jeroen niet per se een dergelijke positie had, dat onze heilige iets moet inschikken; in bron J zagen we dat de aan Jeroen gewijde mis werd verplaatst naar de vroegmis, om ’s middags plaats te maken voor het Octaaf van Laurentius op dezelfde dag. Door deze verschillen beschikken we over een aantal aan Jeroen gewijde misformulieren: zijn *dies natalis* of feestdag (17 augustus en/of 30 oktober), zijn feest maar dan gevierd als ochtendmis, zijn Octaaf en herdenkingen door het jaar heen (zowel Vasten- als Paastijd). In andere bronnen waar Jeroen juist te verwachten valt (bijv. vanwege de aanwezigheid van andere typerende heiligen) ontbreekt het feest compleet.

De merkwaardige bron C is vooralsnog de enige bron waarin de melodie voor de sequentia *Iungat laudes* voorkomt, die echt specifiek voor het Jeroensfeest is geschreven. De herkomst van het gedeelte in C waar deze sequens staat opgeschreven is in de hoek van Delft of Gouda te zoeken, wat vermoedens geeft dat het Jeroensfeest hier ook met gepaste luister werd gevierd (getuige ook de aanwezigheid van een antifoon voor Jeroen). De tekst van de sequentia komt al voor in L en stamt dus minstens 1410. Het is niet bekend of deze sequentia ook in Egmond werd gezongen, tot deze in ieder geval vanaf 1541 werd vervangen door het algemene *Spe mercedes*.

Grote afwezig in de bronnenlijst zijn helaas de Noordwijkse kerkelijke boeken en afschriften, die verloren zijn gegaan in de grote dorpsbrand van 1450, de Reformatie, of 19<sup>e</sup>-eeuwse vernielzucht. Het is dus slechts indirect mogelijk een beeld te schetsen van ons laatmiddeleeuwse Jeroensfeest. Maar zoals gezegd in de introductie: het doel van dit onderzoek is niet het scheppen van een ideale, eenduidige versie van een formulier dat mogelijk nooit bestaan heeft vóór dit onderzoek – de verschillende genoemde misformulieren geven de onmogelijkheid van een dergelijke onderneming al aan – maar een kritisch overzicht te geven van de informatie zoals genoemd in de oudste en meest representatieve bronnen. Het geheel van de hier besproken gezangen, lezingen en gebeden is daarbij eerder bedoeld om een totaalbeeld te kunnen vormen van de verschillende vormen en plaats van het Jeroensfeest.

Vooralsnog dus de resultaten van één jaar onderzoek, waarna het vermoeden blijft dat er nog veel onontdekte verrassingen achterblijven, die hopelijk de komende jaren aan het licht zullen komen. Vele vragen zijn beantwoord, en minsten zo veel nieuwe vraagstukken zijn ontstaan – mijns inziens ook het doel van een dergelijk onderzoek. De verering van Jeroen is één van de belangrijkste hoofdstukken, zo niet het belangrijkste hoofdstuk in de Noordwijkse geschiedenis; het markeerde het begin van de belangrijke rol van de plaats binnen het graafschap Holland, vormde één van de redenen van haar enorme welvaart, en biedt al vele eeuwen een aanleiding voor pelgrims en historici om hun weg naar het dorp te vinden.

Het veldwerk en onderzoek van dit project, *Missa Sancti Jeroni*, hoopt middels haar (her)ontdekkingen een bijdrage te kunnen leveren aan het scheppen van een beeld van deze bijzondere geschiedenis.



... op naar het 'Jeroensofficie'? (bron C, f. 197r)

## **BIJLAGE I**

### **Verhalende historische bronnen over de heilige**

#### **Jeroen van Noordwijk<sup>108</sup>**

##### **Passio sancti Ieronis presbyteri [et translatio]**

Inc.: *Quamvis sempiterna Salvatoris nostri Dei virtus...*

Inc. vita: *Sanctus igitur Ieron parentibus...*

Expl.: *... et unus ab omni creatura semper est glorificandus. Amen.*

Onderwerp: levensbeschrijving van Jeroen, gevolgd door een verhaal over de overbrenging van zijn relieken van Noordwijk naar het klooster te Egmond. Schrijver: Anoniem. Plaats: Het klooster te Egmond. Datering: Over de datering bestaat geen eenstemmigheid. Volgens Rentenaar is de vita in de loop van de 11<sup>e</sup> eeuw (1060) geschreven. Meilink acht de eerste helft van de 12<sup>e</sup> eeuw waarschijnlijk. Volgens Oppermann is omstreeks 1215 een oudere vita grondig omgewerkt tot de vorm, waarin deze is overgeleverd.

Handschriften: Den Haag, KB, hs. 70 E 21 (vroeger L 29), f. 101v-105r. 1461. Passionale uit het Sint-Catharinaklooster te Muiden. Zonder proloog, geïnterpoleerd. – Alkmaar, GA, Collectie aanwinsten 263, f. 229r-237v. Omstreeks 1514. Misschien uit het klooster te Egmond. Zonder proloog. – Den Haag, KB, hs 78 D 16 (vroeger Y 48). Eind 16<sup>e</sup> eeuw. Met proloog, maar verder onvolledig.

Verkort: Utrecht, UB, hs. 391, II(Eccl. 21), f. 227v-228r. 1424-1426. Passionale uit het klooster Nieuwlicht bij Utrecht. – Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Ser.n. 12813 (vroeger Fid. Comm. 9397), f. 670r-670v. Omstreeks 1471-1479. Sanctilogium van J. Gielemans, III. – Brussel, KB, hss. 8245-8257, f. 298r-299v. 1489. Passionale uit het klooster Korsendonk, afschrift door Anthonius de Bergis. Niet voorhanden: het handschrift dat Opmeer gebruikt heeft voor zijn editie.

Edities: P. Opmeer, *Historia martyrum Batavicornum*, Coloniae 1625 (1684) p. †4v-††2v. – J. Pien, AASS Aug. III (1867) p. 476-479 (naar Jan Gerbrandszoon van Leiden). – O. Oppermann, *Fontes Egmundenses*, Utrecht 1933, p. 39-58 (WHG 3<sup>e</sup> s. 61) (ook de verkorting naar hs. Brussel). Gedeeltelijk: AB 6 (1887) p. 186-189 (naar Den Haag, KB, hs. 70 E 21).

Vertaling: P. Opmeer, *Martelaars-boek, ofte historie der Hollandse martelaren*, Antwerpen 1700, p. 97-113.

##### **Bewerkingen in het Middelnederlands**

Handschriften: Brussel, KB, hss. 3402-3403, f. 145v-146v. Omstreeks 1440. Uit het klooster Mariënpoel bij Leiden. – Den Haag, KB, hs 73 D 9, f. 245v-248v. 1450. Afschrift door broeder Peter, priester in het Sint-Paulusklooster te Amsterdam. – Utrecht, Centraal Museum, cat. no. 1569, f. 121r-123v. 1450. Uit het klooster Bethlehem bij Utrecht. – Würzburg, Universitätsbibliothek, Hs. M. ch. q. 144, f. 218-220r. Omstreeks 1460. Uit het karthuizerklooster bij Amsterdam. – Brussel, KB, hs. IV 138, f. 222r-225r. Omstreeks 1490. Uit het begaardenklooster te Maastricht. – Den Haag, KB, hs 129 G 8. Omstreeks 1500.

##### **Carmen de inventione capitis**

Inc.: *Annos post multos, invento corpore sacro*

Expl.: *Ut nobis solamen prestat super ethera flamen.*

Onderwerp: Kort gedicht over de vondst van het hoofd van Jeroen. Schrijver: Anoniem. Plaats: Noordwijk? Datering: 15<sup>e</sup> eeuw? Handschrift: Brussel, KB, hss. 8245-8257, f. 299v. 1489. Passionale uit het klooster Korsendonk. Editie: P.J. Blok, 'Sint Jeroen', in BVGO 4<sup>e</sup> r. (1903), pp. 11-12.

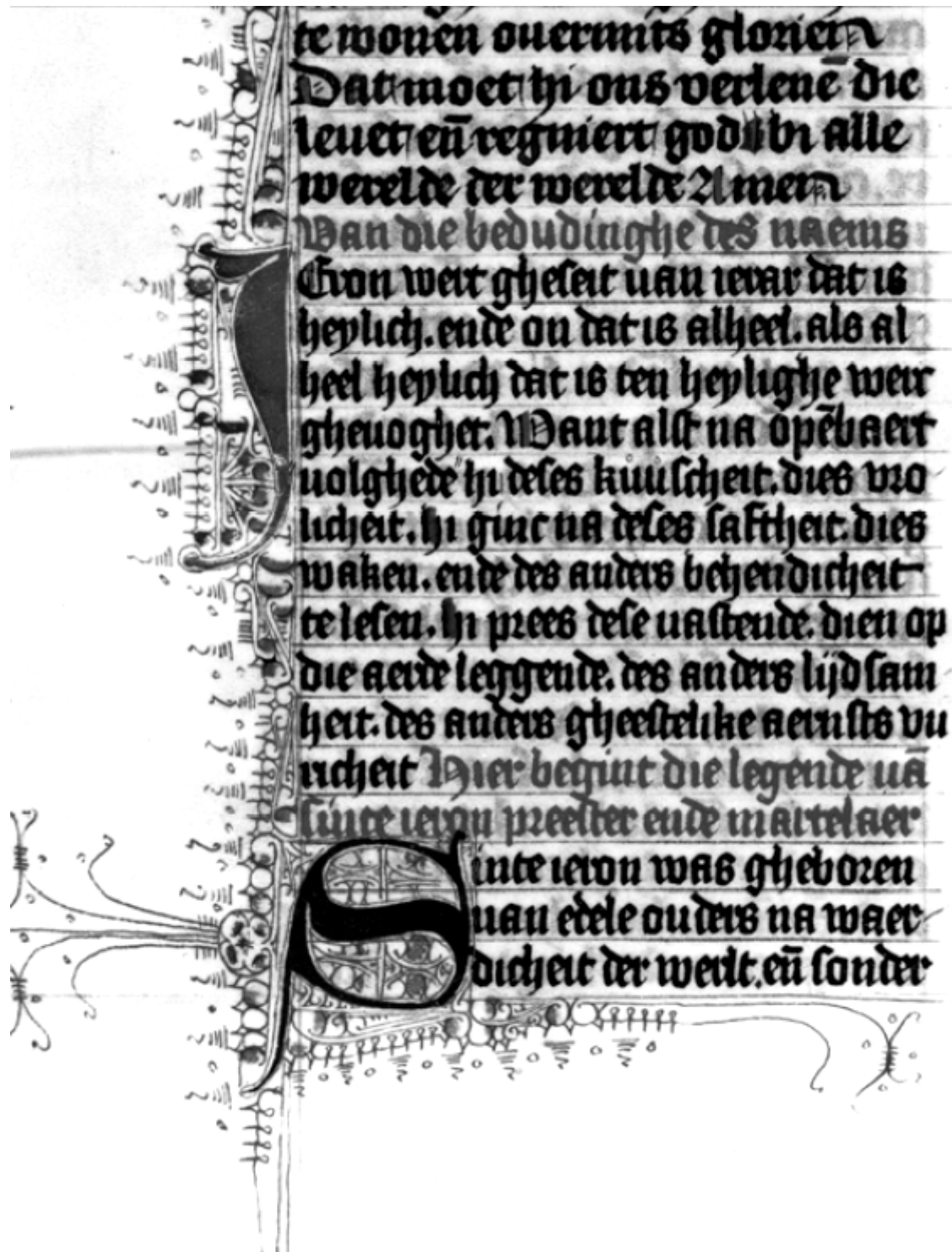
##### **[Vita et passio sancti Hieronis martyris Hollandiae unici carmine et translatio]**

Inc.: *Gesta virumque cano Scotiis qui vectus ab oris*

Expl.: *Inde viro locuples templum, multusque sacerdos.*

Onderwerp: Gedicht over Jeroen, zijn martelaarschap en de overbrenging van zijn relieken naar het klooster te Egmond. Schrijver: hierover geen eenstemmigheid; volgens Opmeer is Guilelmus Goudanus de schrijver.

<sup>108</sup> Selectie overgenomen uit: M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen* (Uitgeverij Martinus Nijhoff; Den Haag, 1981), pp. 42-45.



Den Haag, KB, 73 D 9, f. 244v (detail). Leven van St. Jeroen ('Hier begint die legende van Sinte Jeron...'), met proloog, toegevoegd door een tweede kopiist.



## **BIJLAGE II**

### **Overzicht van bronnen met vermelding van Jeroen in (semi-)publieke collecties opgenomen in de catalogus *Medieval Manuscripts in Dutch Collections* (www.mmdc.nl, KB Den Haag)**

1. Amsterdam, AHM : ms. WH1987  
Book of hours. c. 1440-1460
2. Amsterdam, BPH : ms. ICN 163  
Book of hours. last quarter 15th century
3. Amsterdam (UvA), UB : ms. XXI C 5  
Book of hours. 1472
4. Assen, DM : ms. H 1969-22  
Book of hours. third quarter 15th century
5. Enschede, RMT : inv.no. 386  
Book of hours and prayer book. second half 15th century (after 1465)
6. Groningen, UB : ms. 219  
Book of Hours. c. 1485-1495
7. Groningen, UB : ms. add. 181  
Book of hours. c. 1490
8. Haarlem, SB : ms. 187 D 2  
Collectarium of the Knights Hospitaller of the Commandery of St. John, Haarlem. late 14th or early 15th century, with later additions
9. Leiden, UB : ms. BPL 2475  
Book of hours. mid 15th century
10. Rotterdam, GB : ms. 96 E 5  
Book of hours and prayer book. c. 1425-1450
11. Den Haag, KB : ms. 129 G 8  
Vita of St. Jeroen. last quarter 15th century
12. Den Haag, KB : ms. 130 E 33  
Book of hours. c. 1445-1460
13. Den Haag, KB : ms. 130 E 5  
Book of hours. 1470-1480, 1480-1490, 1500-1520
14. Den Haag, KB : ms. 132 G 38  
Book of hours. c. 1480
15. Den Haag, KB : ms. 135 E 22  
Book of hours and prayer book. c. 1460-1480
16. Den Haag, KB : ms. 135 F 4  
Book of hours and prayer book. late 15th century
17. Den Haag, KB : ms. 78 J 7  
Book of hours. late 15th century
18. Den Haag, MM : ms. 10 F 2  
Book of hours and prayer book, use of Utrecht. c. 1460-1480
19. Den Haag, MM : ms. 10 F 20  
Book of hours, use of Utrecht. c. 1475-1490
20. Utrecht, OK, ms. 2  
Book of hours. last quarter 15th century
21. Utrecht, RMCC : ms. ABM h 20  
Book of hours. c. 1490-1495
22. Utrecht, RMCC : ms. ABM h 24  
Book of hours. c. 1470-1480
23. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 162  
Book of hours. c. 1480-1490 and 1500-1510
24. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 47  
Book of hours. c. 1460-1480
25. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 48  
Book of hours. third quarter 15th century
26. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 51  
Book of hours. c. 1465-1475
27. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 54  
Book of hours. c. 1455-1460
28. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 55  
Book of hours and Prayer Book. c. 1440-1470
29. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 57  
Book of hours. c. 1460-1480
30. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 59  
Book of hours. c. 1430-1450
31. Utrecht, RMCC : ms. BMH h 8  
Missaal, use of Utrecht. 1486
32. Utrecht, RMCC : ms. BMH SJ h 339  
Diurnal (summer part). c. 1440-1460
33. Utrecht, RMCC : ms. BMH Warm h 92 A 12 : 2  
Prayers. 1462
34. Utrecht, RMCC : ms. BMH Warm h 92 A 3  
Book of hours and Prayer Book. c. 1440-1475
35. Utrecht, RMCC : ms. BMH Warm h 92 A 5  
Book of hours. c. 1470-1490
36. Utrecht, RMCC : ms. BMH Warm h 92 A 6  
Book of hours. 1481
37. Utrecht, RMCC: OKM h 2  
Book of hours. 1480-1490 and 1500-1510
38. Utrecht, UB : Cat. 174, ff. 083r-085v  
On Saint Jeroen. 15th century
39. Weert, GM, ms. CMW 5  
Book of hours and prayer book. c.1460-1510
40. Weert, GM : ms. CMW 1  
Book of hours. last quarter 15th century
41. Weert, GM : ms. CMW 12  
Prayer book and antiphonal. c. 1460-1480

siel ende an lijf. En vwerft mi an god  
 onsen heer een recht bekennē mijns  
 selfs en rouwe mijne sonden. Ende  
 wes bi mi in die vre mijne doot. En  
 besermt mi van die scaldheit en be-  
 driegenisse des viants. Op dat ic mi  
 v ende mit allen heiligen die ewige  
 vuerliche mach gebruiken Amen

**O**uerscoen van sinte ierode-  
 leare der waerheit priester  
 heilige en gloriose maerte-  
 laer ons heren ihesu mit sinte Jere-  
 ou du biste een vat der reynicheit en  
 een regule der heilicheit ouermits di  
 bedinge vwerf ons an onsen lieuen  
 heer genade ende ontferm herticheit  
 van onsen sonden. Ende een stede mit  
 ten saligen inden ewigen leuen. Amen

**H**eilige van sinte adriaen.  
 maertelaer. sinte adriaen die  
 ouermits dius geloofs wil-  
 le verdient hebste te wesen een besitter



Den Haag KB, 135 E 18, fol. 109r (nr. 15 in bijlage II); een rijkelijk versierd getijdenboek, met een exemplarisch gebed aan Jeroen zoals het in vele getijdenboeken voorkomt.

## **BIJLAGE III**

### **Het misformulier van het Jeroensfeest zoals vermeld in het 'Linnenweversmissaal'**

Naar missaal NL-Hs 184 C 2 ('Linnenweversmissaal') uit het Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Utrecht, ca. 1410; oorspronkelijk voor Maria-altaar in St. Bavo-kerk.

#### **De sancto Iherone officium**

##### **[Introitus]**

Laetabitur iustus in Domino, et sperabit in eo: et laudabuntur omnes recti corde.

V. Exaudi Deus orationem meam cum deprecor: a timore inimici eripe animam meam.

'Gl'a.' [=Gloria Patri]

##### **Collecta**

Deus qui nobis

huius diei solempnitatem pro

commemoratione beati iheronis martiris tui

et passione fecisti, adesto familie tue

precibus et presta ut cuius hodie festa

celebramus eius meritis et precibus

adiuvemur. Per [dominum...]

##### **Epistola**

Memor esto

##### **Graduale**

Domine prevenisti eum in benedictionibus dulcedinis: posuisti in capite eius coronam de lapide pretioso.

V. Vitam petiit, et tribuisti ei longitudinem dierum in saeculum saeculi.

##### **Alleluia**

Sancte Iheron martyr Christi audi rogantes servulos et impetratam nobis caelitus tu defer indulgentiam.

Alleluia.

##### **Sequentia**

lungat laudes.... [zie bijlage VI]

##### **Evangelium**

Nisi granum frumenti

##### **Offertorium**

Gloria et honore coronasti eum: et constituisti eum super opera manuum tuarum, Domine.

##### **Secreta**

Suscipe clementissime pater et sanctifica hoc sacrificium populi tui ut

quod honore beati iheronis tui ~~adiuva\*~~ offerimus ad gloriam nobis prosit adveniam. P[er Dominum]

##### **Communio**

Posuisti Domine in capite eius coronam de lapide pretioso.

##### **Complenda**

Beati iheronis martyr

tui annua festivitate letantes

clementiam tuam supplices exorantes

omnipotens deus. ut sicut ille ob tanti

agonem certaminis. in hac triumphali

~~redimit\*\*~~ exstitit corona. ita et

nos orationis illius fulti suffragio

temptationum tela superantes

brauio letemur eterno. Per dominum [nostrum Iesum Christum...]

\*) doorgehaald.

\*\*\*) geëxpungeerd.

## **BIJLAGE IV**

### **De laatste rekening van pastoor Jacob Starck, 1568<sup>109</sup>**

Deze rekening bestaat inmiddels slechts in de vorm van een kopie, gemaakt door K. van Alkemade. Het origineel is in het midden van de negentiende eeuw, samen met alle oude rekeningen van de kerk, in kruiwagens uit de consistorie van de Oude Jeroenskerk naar de droogovens van de firma P. Groeneveld getransporteerd en als een 'zoodje ouwe rommel aan Vulkanus geofferd', aldus de lokale geschiedschrijver Jan Kloos<sup>110</sup>.

Onderstaand is een selectie uit deze rekening, waarbij melding wordt gemaakt van kosten in relatie tot de Jeroensverering en/of een muzikale praktijk. Opmerkelijk is hierbij de vermelding van een Jeroensdag 'inde Soemer' en een Jeroensdag 'inde Herft'.

N.B. / = regeleinde in het origineel.

---

#### **1568. Reekeninge, Bewijs, en Reliqua der / parochiekerke binnen Noortwijk, gedaen bij Jakob / de Witte ende Balthar Woutersz.**

(...)

#### **Ontfange van Offerhande ende andere jaerlijxe Inkompten.**

(...)

Ontfangen van Martijtge Aarents dr. van Sin- / te Jeroens penningen	...	...	...	vj sts.
Ontfangen vande Straethuer voor de kerk / inde S. Jeroens dagen	...	...	...	vij sts.
De inkomsten van Sint Jeroens dach inde / Somer is geweest op deze jaere	...	...	...	x gn. vij sts.
Ende ontfangen binnen die octaef	...	...	...	xvj sts.
De inkomsten van S. Jeroens dach inde / Herft is geweest	...	...	...	ij gn.

#### **Ordinaris wtgeef van Priesters ende Dienaers der kerken.**

Betaelt Heer Volbrecht van Dingsdaechs / St. Anna mis te singen int jaer	...	...	...	iiij gln.
Noch deselven betaelt van swoensdaegs S. Je- / roens misse te singen int jaer	...	...	...	iiij gln.
Noch hem betaelt van een geheel jaer te singen opt Choor	...	...	...	vj gn.
Betaelt Heer Willem van donderdaegs de / h. Sacraments misse te singen int jaer	...	...	...	iiij gn.
Noch deselven betaelt van Vrijdaegs de h. Cruijs / misse te singen int jaer	...	...	...	iiij gn.
Noch hem betaelt van een geheel jaer te singen / opt Choor	...	...	...	viiij gn.
Ende vande Sacraments misse te dienen	...	...	...	i gn.

---

<sup>109</sup> Met veel dank aan dhr. Willem Baalbergen voor het verzorgen van kopieën van deze rekening.

<sup>110</sup> Zie noot 25.

Betaelt heer Quirijn van twee eerste missen /  
 te doen opt heijlige geest altaer ende van opstaen t'zaem ... .. . viij gn.  
 Noch deselven betaelt van heijlige Sacraments misse / te dienen int jaer ... .. . j gn.

(...)

Betaelt d'organist van speelen alle vierendeel / jaers x ½ gn,\* compt int geheele jaer ... xvij sts.  
 Betaelt den Koster van een jaer te dienen ix gn., /  
 Ende is hem toegeleijt boven dien bijden pastoor ende /  
 Kerkmeesters tot wederseggen toe alle jaers drie gln., /  
 compt t'zaemen ... .. . xij gn.  
 Noch de selven betaelt van Sinte anne misse / te helpen singen int jaer ... .. . xv sts.

(...)

Gheschonken den Sangers een tonne biers voor /  
 heure goedwillige Dienste die zijlijden een geheel jaer /  
 in de kerke doen, ende daer voor betaelt ... .. . iij. gn.

(\*aantekening van Kloos / Alkemade(?): 'moet waarschijnlijk zijn V¼ gulden.')

**Costen die wtgaen vande Offer- / hande S Jeroens dach inde Soemer.**

Betaelt mijn Heer de pastoor ... .. . xij gn.  
 Ende vant Sacrament te draegen ... .. . vj sts.  
 Adriaen Gerritsz. Van preecstoel Mette baelje / te zetten ende opneemen ... .. . vj sts.  
 Die Luijers ... .. . xij sts.  
 De Koster ... .. . vj sts.  
 Heer Volbrecht van misse te singen ... .. . iiij sts.  
 Die Capellaen voor zijn moeijte ... .. . iij sts.  
 Heer Quirijn van een Cap te draegen, ende / bij S. Jeroens hoofd te sitten ... .. . vj sts.  
 Die Capellaen van Voorhout vant Dienen, ende / een Cap te draegen ... .. . ij sts.  
 D'organist ... .. . iij sts.  
 Die blaeser<sup>111</sup> ende beijerman t'zamen ... .. . iij z sts.  
 Die Schoolmeester ... .. . ij sts.  
 Die toorsten ende lantaerndraegers ... .. . ij sts.  
 Betaelt voor de mijen † ende vragt tzamen ... .. . ij gn. v sts.  
 Die Speelluijden van Leijden met hun vieren tzaem ... .. . iiij gn.  
 Betaelt voor haerluijder wagevragt om hen te haelen mitte Instrumenten ... .. . vij sts.

( † Loovertakken? [Aant. J. K.] )

**Costen die wtgaen vande Offerhande / Sint Jeroens dach inde Herft.**

---

<sup>111</sup> Orgeltrapper.

Betaelt mijn heere den pastoor voor zijn twee / loot zilvers	...	...	...	...	...	...	...	xxx sts.
Heer Quirijn en heer Willem elks een st. facit	...	...	...	...	...	...	...	ij sts.
Heer Volbrecht	...	...	...	...	...	...	...	ijj sts.
D'Organist	...	...	...	...	...	...	...	js. sts.
De Blaeser	...	...	...	...	...	...	...	een blank.
Die Schoolmeester ende koster elks 1 str. facimit	...	...	...	...	...	...	...	ij sts.

**Hier na volgt alderhande wtgeef / der kerke deurt geheel Jaer.**

(...)

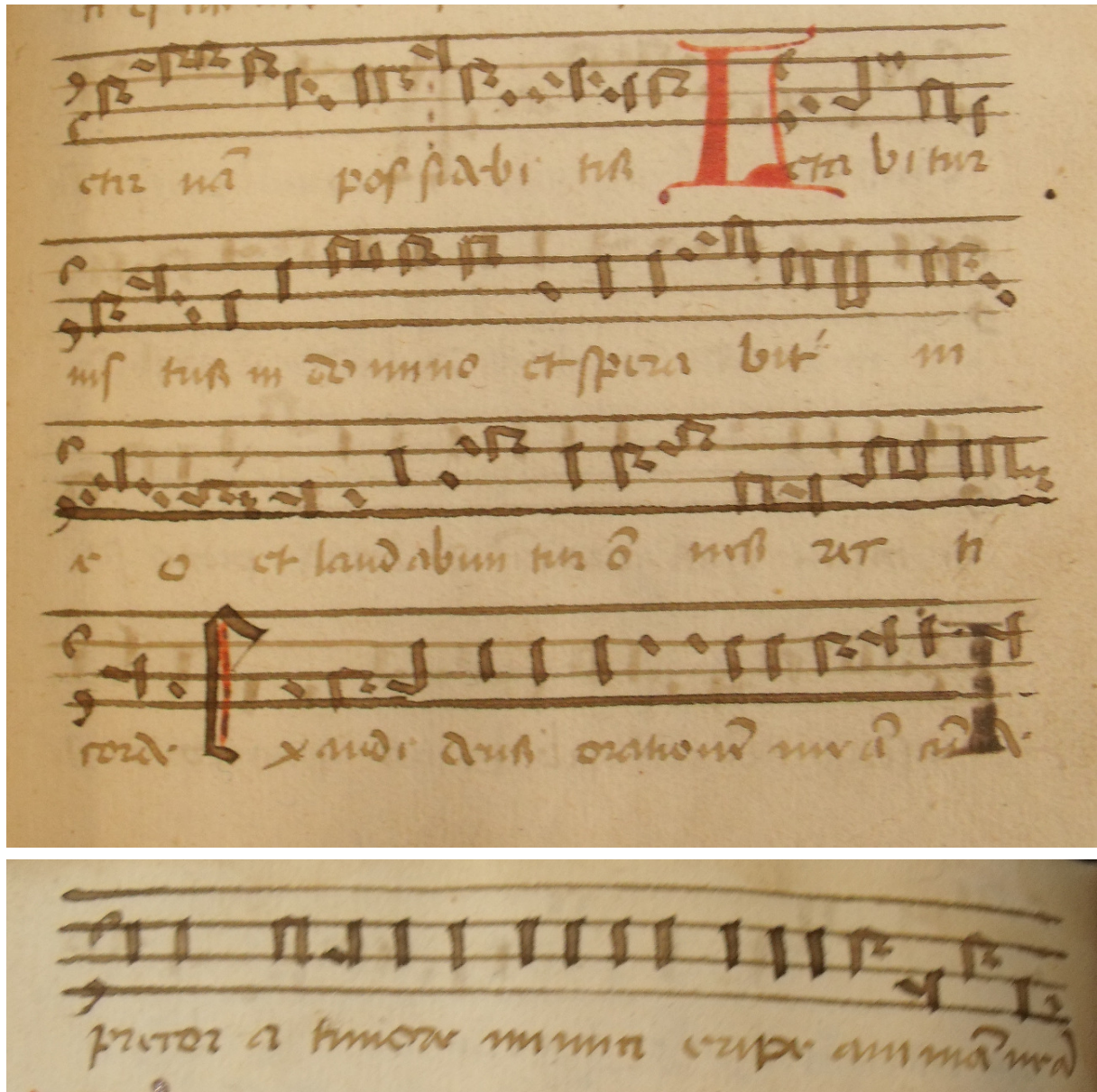
Betaelt marijtge Arentsdr. voor twee nieuwe /  
 blauwe gordijen, hangende aent altaer int Je- / roens capelle ... .. xij sts.

(...)

**BIJLAGE V**

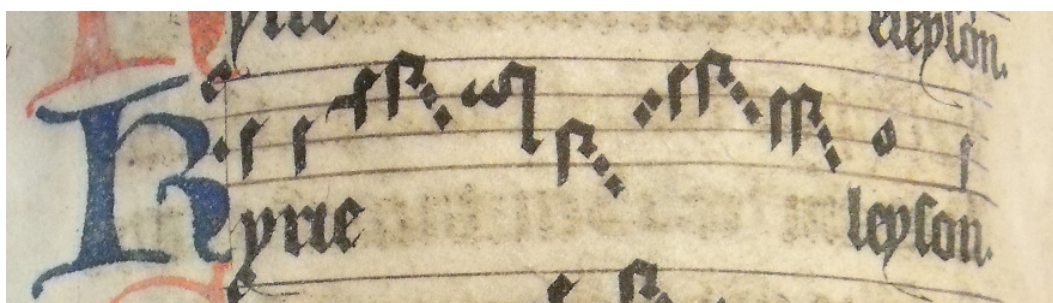
Onderdelen van het proprium en ordinarium

INTROITUS 'LAETABITUR IUSTUS'

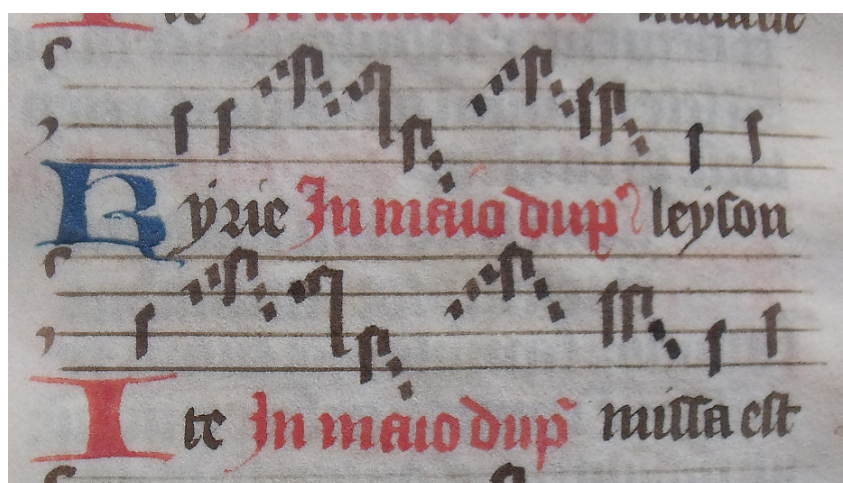


Zoals in C, 329rv

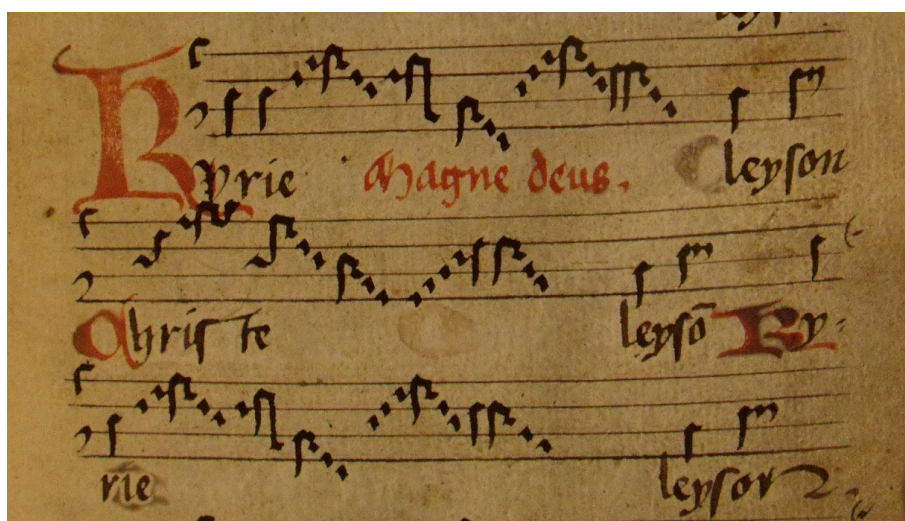
KYRIE 'MAGNE DEUS' & 'ITE MISSA EST'



Zoals in L.



Zoals in M; ook *Ite Missa est*

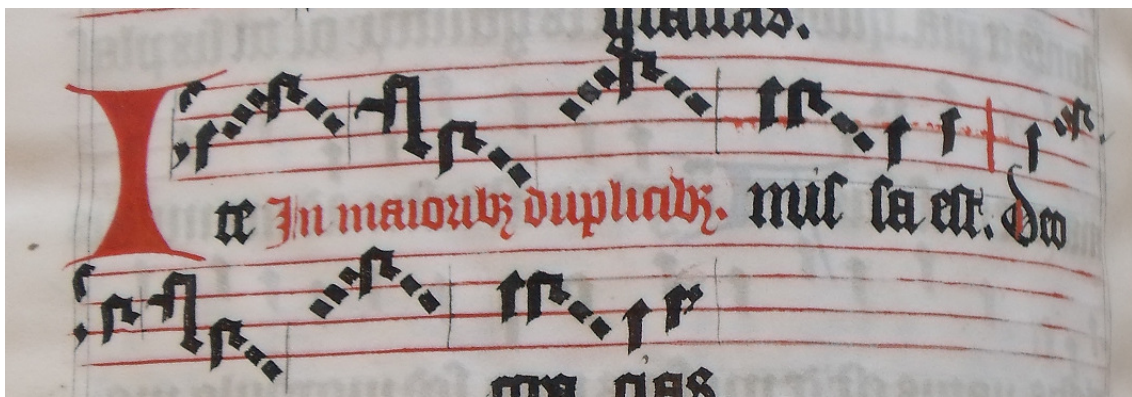


Zoals in C.



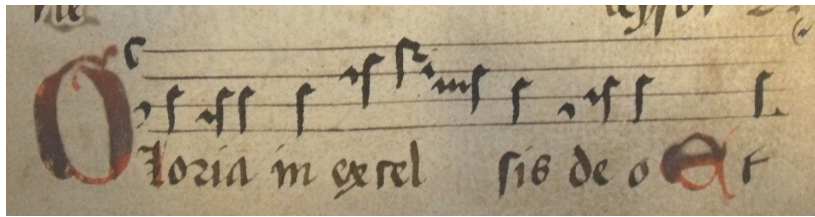


GS, f. 190r; ook *Ite Missa est*



GLORIA





Zoals in C, f. 34r, 34v, 35r

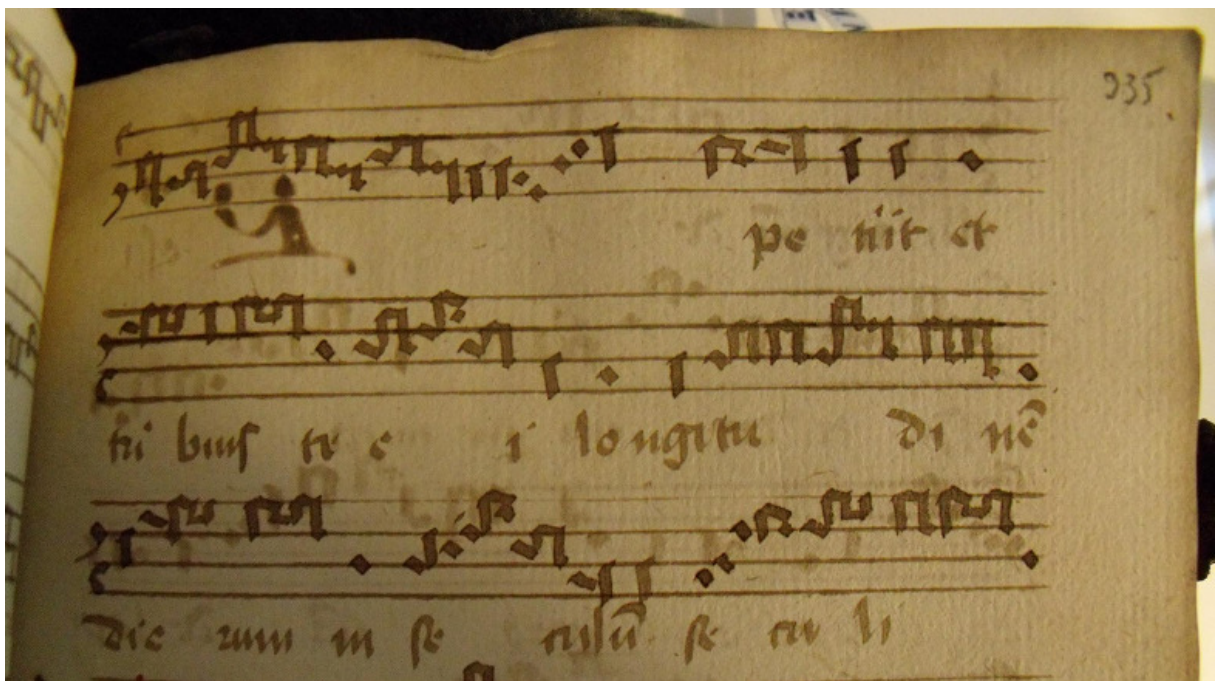
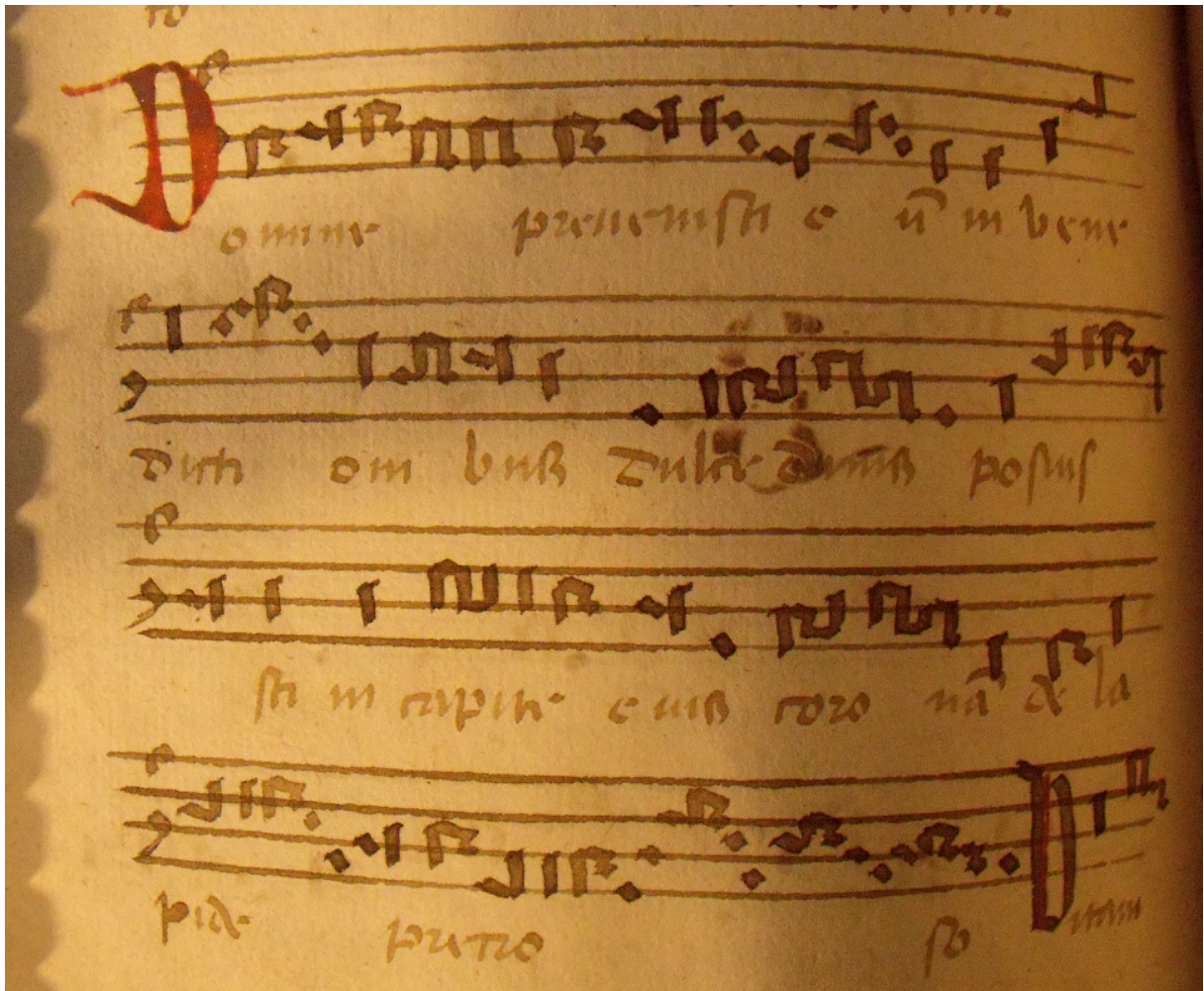
('De Domina nostra' achteraan verwijst naar een volgend, voor een Mariafeest getropeerd gezang)

Zoals in GS,  
f. 190v, 191:  
correcties!

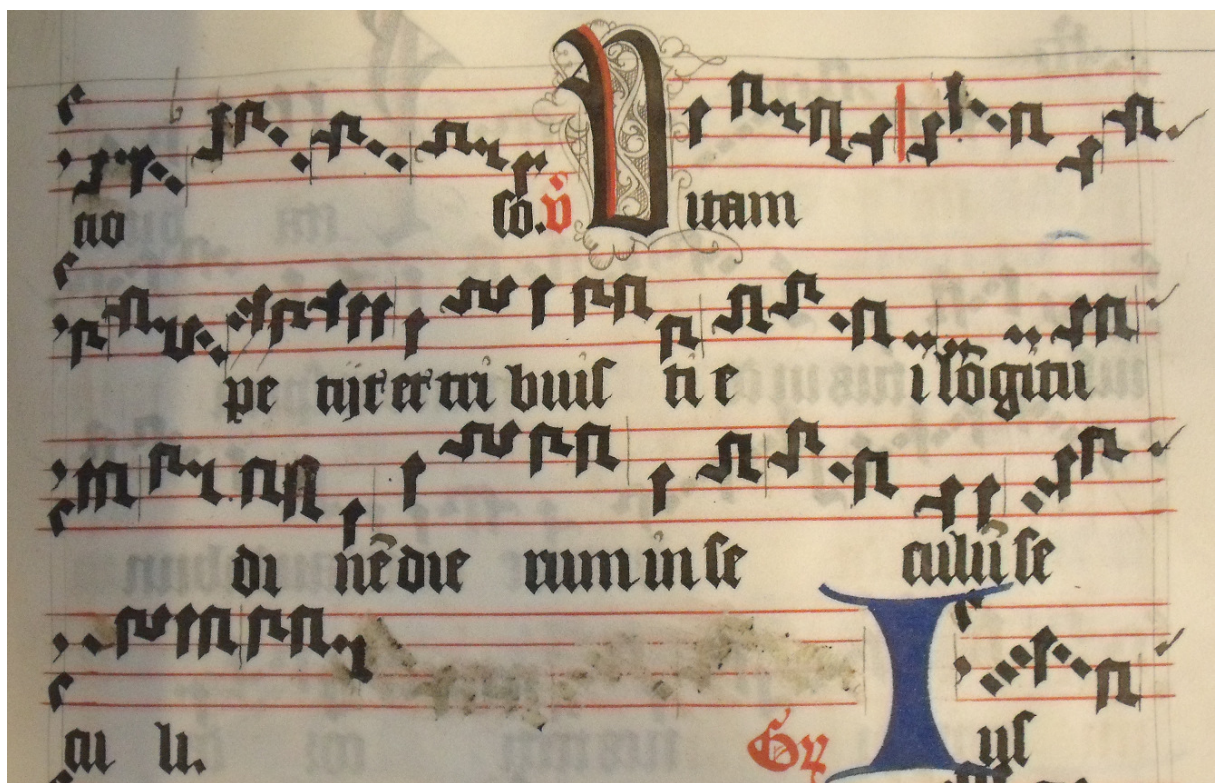
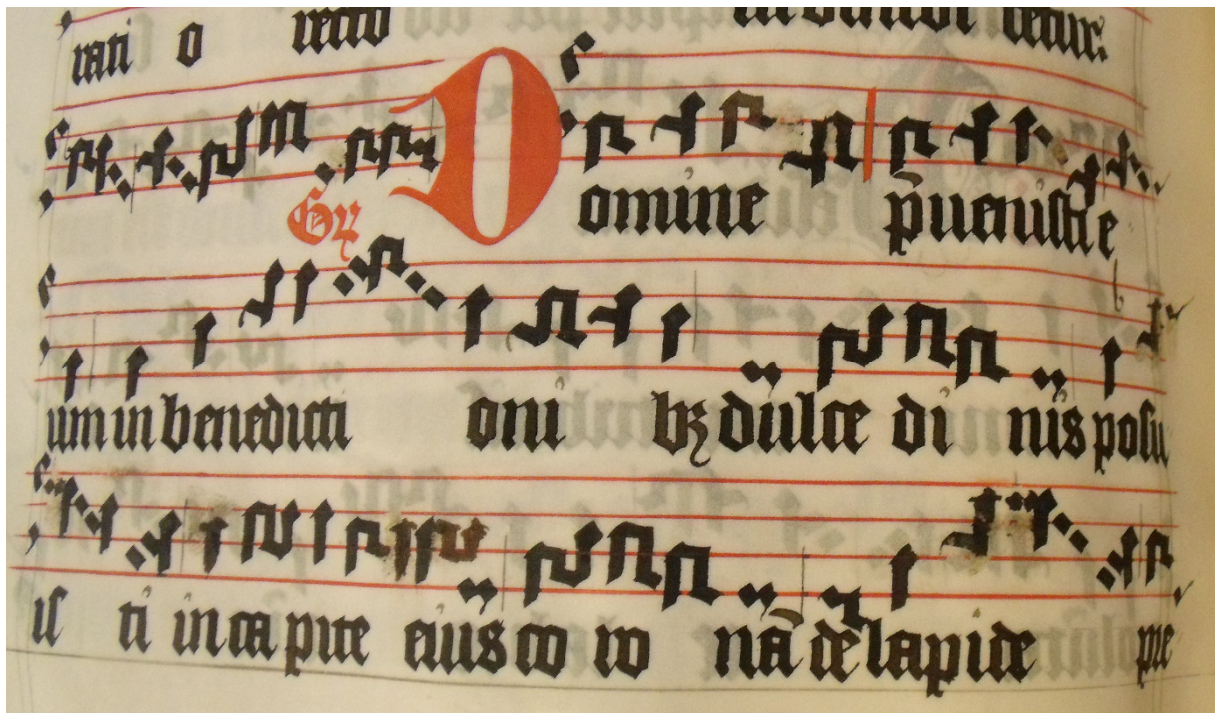
**G**loriam excel-  
sis de o. **E**t in terra pax ho-  
minibus bo-  
ne voluntatis. **L**audam-  
ne di-  
cimus te. **A**doramus te. **G**lorifica-  
te. **G**racias agimus tibi ppter magna  
tua. **O**ne deus rex celestis deus pater om-  
ni-  
potens. **O**ne fili unigenite ihesu xpe  
te spui-  
tus. **O**ne deus agnus dei filius pa-  
tris. **Q**ui tollis peccata mundi mi-  
serere no-  
bis. **Q**ui tollis peccata mundi suscipe depre-

ca-  
tionem nrām. **Q**ui sedes ad dextram patris mi-  
serere nobis. **Q**uonia tu solus scis. **Tu** so-  
lus dominus. **Tu** solus altissimus ihesu xpe. **Q**ui  
sancto spui tu in gloria de ipa-  
tis. **A**

GRADUALE 'DOMINE, PREVENISTI EUM'



Zoals in C, f. 334v-335r.



Zoals in GS, f. 'CLV' en 'CLVI'

ALLELUIA

XXI. s.

VII  
**A** L-le- lú- ia

V. Sancte Ihe- ron, martyr Chri- sti au-di

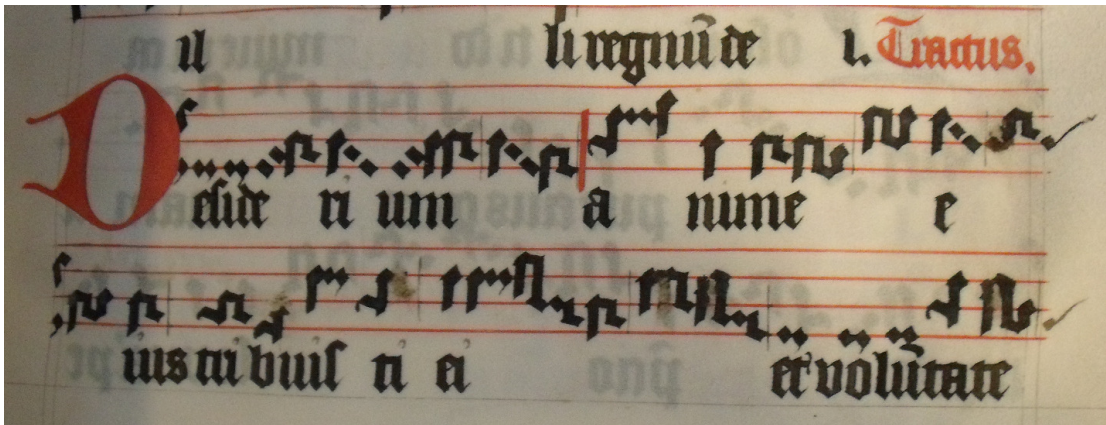
ro-gán-tes sér- vu- los et im- pe-trá-tam no- bis cæ-

li- tus tu de- fer in- dul- gén- ti- am

The musical score consists of five staves of music. The first staff begins with a large initial 'A' and is labeled 'VII'. The lyrics are 'L-le- lú- ia'. The second staff is labeled 'V. Sancte' and contains the lyrics 'Ihe- ron, martyr Chri- sti au-di'. The third staff contains the lyrics 'ro-gán-tes sér- vu- los et im- pe-trá-tam no- bis cæ-'. The fourth staff contains the lyrics 'li- tus tu de- fer in- dul- gén- ti- am'. The fifth staff continues the melody. The music is written in a style that includes various ornaments and slurs, typical of a liturgical setting.

Tekst naar L; melodie: Rens Tienstra,  
naar *Alleluia. Laetabitur iustus* (2012).

Met dank aan Joachim Oude Vrieland voor de druk.



Zoals in GS, f. 'CLVII en CLVIII'



xi

**O** felix colōnia iuxta cuius membra barbarorum rabies,  
**H**elicia septem virginum conubia tot milium agnūque si-  
 ne macula dure sequuntur ursula,  
**I**ungat laudes triumphanti in hac die viri sancti  
 militas ecclesia. **H**ic in iuuentutis flore precursoris  
 christi more mundi spreuit glam,  
**U**nde gaudet christi dono hoc doctoreque patrono  
 salubris holladia, **A**t propulsa falsitate Jeron

Bron C f. 111rv: oneven strofes



plena sanitate dñm pdicaret; **A**qua spolijs

repleta sacre fidei athleta nū de uictis capitur,

**C**lamat gēs rōnēs dñm tolle seductore istū ut  
diffidat referi, **Q**ui eductus munera spreuit et

innumera elegit supplicia, **C**ertās martyr sū m-

uicta dire morti ē addita et graui martyrio,

**E**ya martyr et tā sante nos defede ab hiantē

baratri voragine,

**B**

**Q**uones sa

**A**ngeli

**Q**uos in dei

**S**pirituales

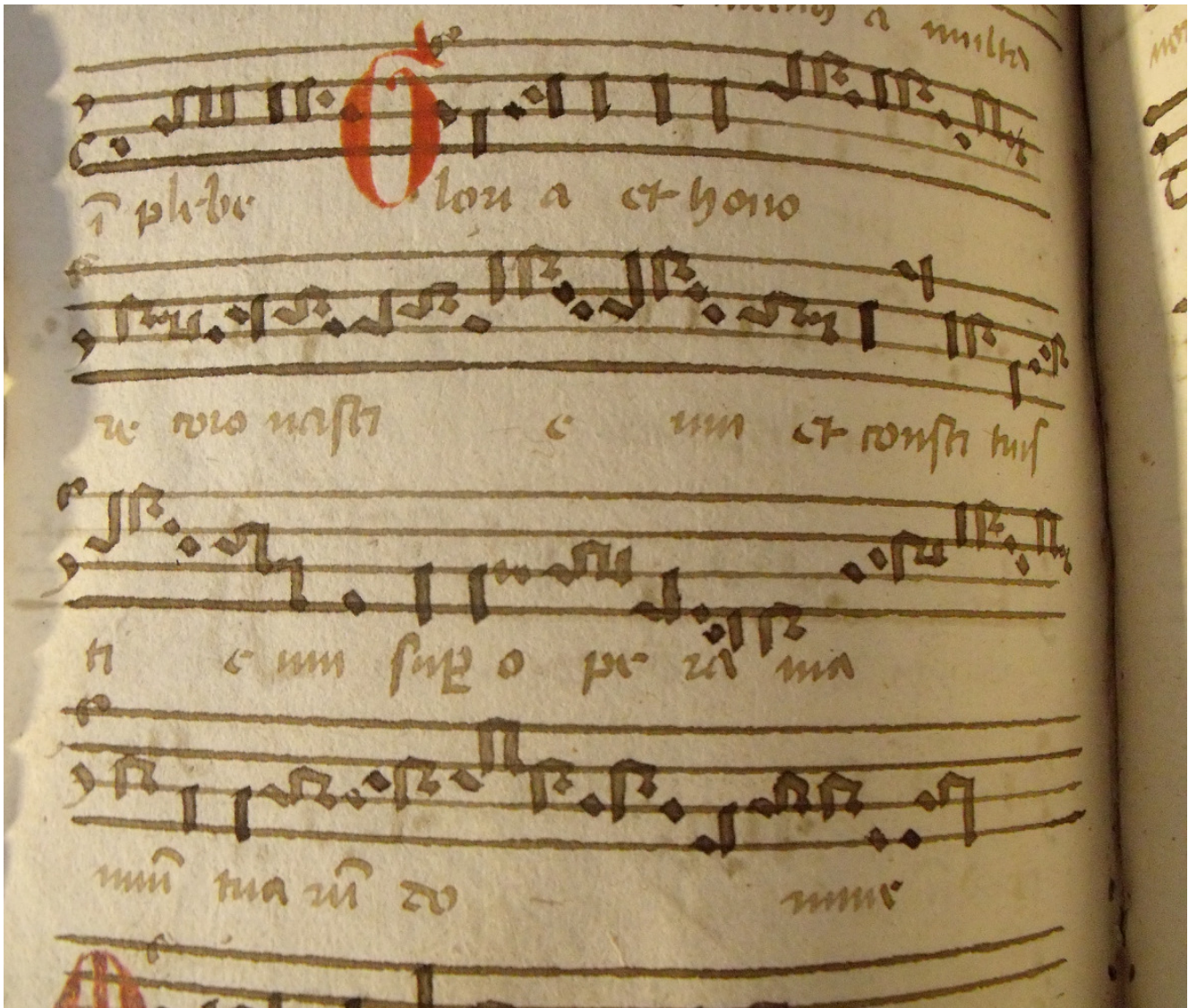
**T**os quos dei

**T**os priant

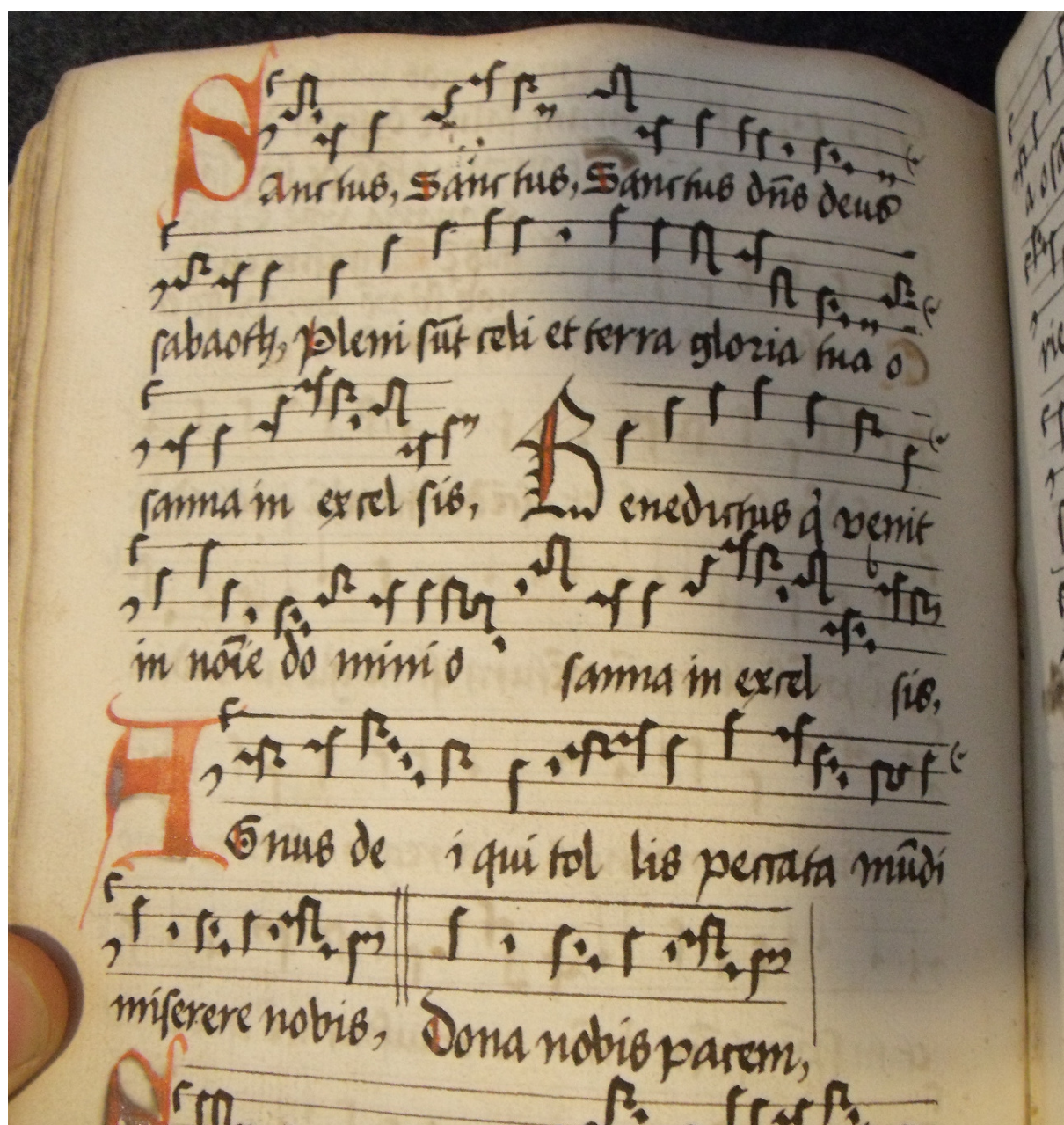
monachi vgi

regit ut vñ

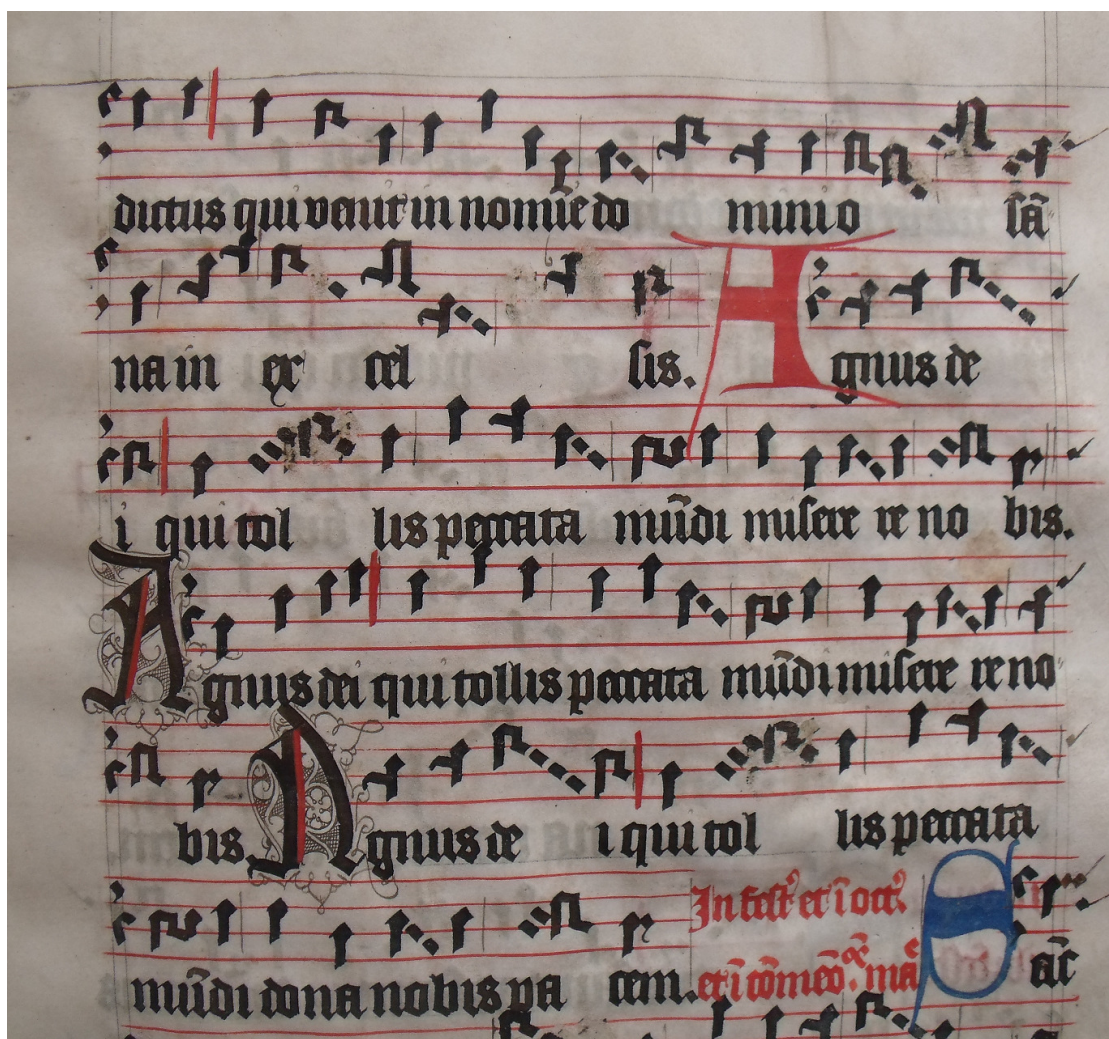
OFFERTORIUM 'GLORIA ET HONORE'



Zoals in C, f. 324v



Zoals in C, f. 52v (geen aanduiding feesten, maar vergelijk de combinatie van de twee gezangen met GS op volgende pagina)



Zoals in GS, f. 197v, 198r

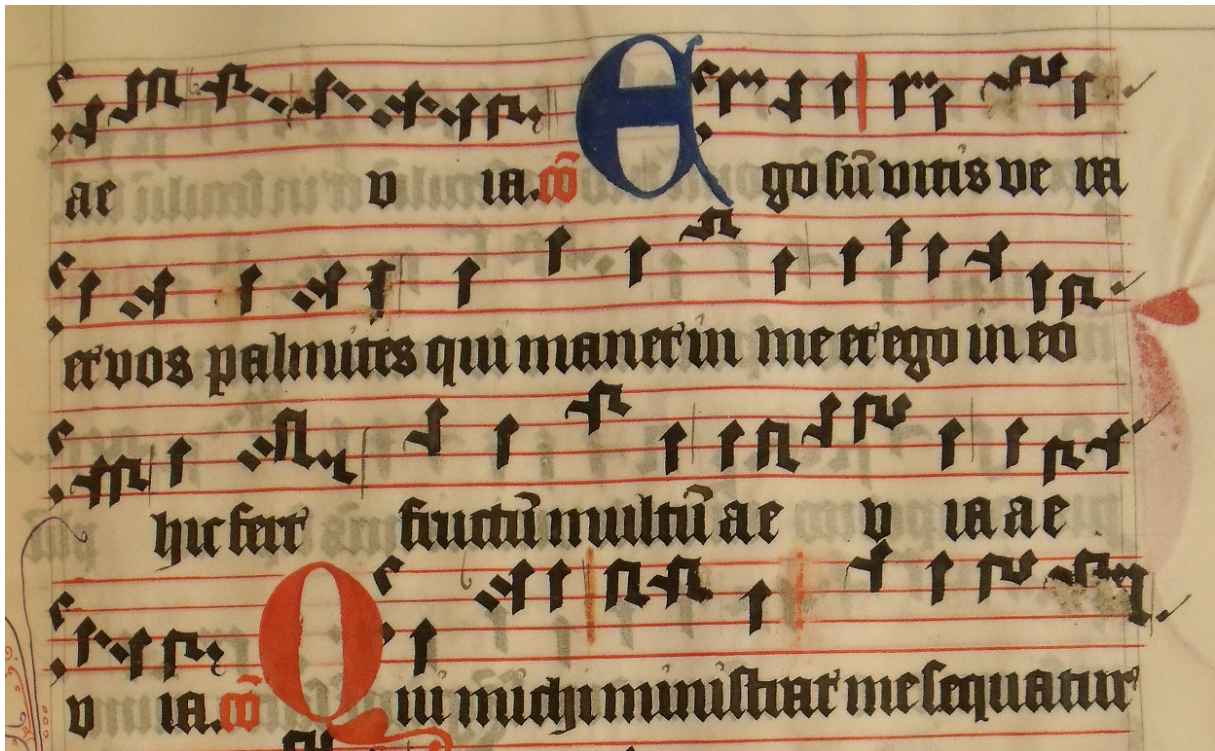
('in festis maioribus / duplicibus / et supra', waarop ook het Kyrie *Magne Deus* wordt gezongen)

COMMUNIO 'POSUISTI, DOMINE'



Zoals in GS, f. 'CLIX'

COMMUNIO 'EGO SUM VITIS'



Zoals in GS, f. 'CLIX'

## BIJLAGE VI

Tekst en vertaling sequentia *lungat laudes*. Tekstbronnen: L en C en de editie die De Goede maakte op basis van C. Gekozen is voor een moderne spelling; alleen woordverschillen zijn toegelicht.

Lungat laudes triumphanti in hac die viri tanti militans ecclesia	<i>Laat de strijdende kerk de lof bijeenbrengen op de triomfdag van deze grote man</i>	
Sanctum suum rex cunctorum quod iheronem ad coelorum transvexit palatia	<i>Waarop de Koning van allen zijn heilige Jeroen heeft overgebracht naar de paleizen van de hemelen.</i>	
Hic in iuventutis flore precursoris Christi more mundi sprevit gloriam	<i>Hij heeft in de bloem van zijn jeugd Op de wijze van de voorloper van Christus De heerlijkheid van de wereld veracht.</i>	→ Johannes de Doper
Et sacerdos post effectus Abram instar est profectus terram linquit propriam	<i>En nadat hij priester was gemaakt Is hij net als Abraham vertrokken En heeft zijn eigen land verlaten.</i>	→ Gen. 12
Unde gaudet Christi dono hoc doctoreque patrono salubris Hollandia	<i>Laat dan ook welvarend Holland Zich verheugen om deze gave van Christus Om deze leraar en patroon</i>	
Et a laude nunquam cessit cum laus sancti non marcescit, hac conversa Frisia	<i>En is nooit gestopt te prijzen Terwijl de lof van de heilige niet verslapt is Nadat dit Friesland was bekeerd.</i>	
Et/Cum/Ut <sup>112</sup> propulsa falsitate iheron plenus sanctitate Christum predicaret	<i>Toen nadat de valsheid was uitgedreven Jeroen vervuld door heiligheid Christus predikte</i>	
Contingit ut gens pagana dicens dicta sancti vana terram devastaret	<i>Gebeurde het dat een heidens volk Dat de woorden van de heilige ijdel noemde Het land verwoestte</i>	
Aqua spoliis repleta sacrae fidei adletha cum devictis capitur	<i>En terwijl het water vol met krijgsbuit lag Werd de atleet van het heilig geloof Met de overwonnenen opgepakt</i>	
Presidique presentatur qui nunc mulcet nunc minatur Sanctum qui non vincitur	<i>Voor de hoofdman werd hij geleid Die dan weer ranselt en dan weer bedreigt De heilige man die niet kan worden overwonnen.</i>	
Clamat gens contemnens Christum tolle seductorem istum ut diffidant ceteri	<i>En het volk dat Christus veracht schreeuwt: Verdelg die verleider Zodat de anderen hun geloof verliezen!</i>	
Post haec palmas verae vitis sanctus agni uti mitis mancipatur carcere/carceri(? <sup>113</sup> )	<i>Hierna werd de heilige tak van de ware wijnstok als een zacht lam in de kerker gekluisterd.</i>	→ Joh. 15:1 → Gen. 22, Joh. 1:36, etc.
Qui eductus munera sprevit et innumera elegit supplicia	<i>Hij die werd weggevoerd Heeft de gunsten versmaad En talloze straffen verkozen.</i>	
Docens falsum (et) <sup>114</sup> prophanum Licet pulchrum tamen vanum quod non docet latria	<i>Hij toonde aan dat vals en goddeloos was Misschien wel mooi, maar toch ijdel Al wat de godsdienst niet onderricht.</i>	

<sup>112</sup> L: 'Et'; De Goede: 'Cum'; C: 'Ut'.

<sup>113</sup> L: laatste letter slecht leesbaar, 'carce'i?'; De Goede: 'carcere' (rijmt dus niet op 'ceteri'); ontbreekt in C.

<sup>114</sup> L: 'et' (correspondeert hierdoor wél met tekstritme, maar niet met de melodie); ontbreekt in C.

Certans martyr sic invictus  
dirae morti est addictus  
et gravi supplicio/martyrio<sup>115</sup>

*Zo is de onoverwonnen martelaar strijdend  
Aan de wrede dood overgeleverd  
En aan een zware straf/getuigenis*

Sed et clarus intrat purus  
cum Christo coelum victurus  
Spiritus cum gaudio

*Maar de reine zal roemrijk binnegaan  
De hemel en hij zal met Christus overwinnen  
En met de vreugde van de Geest.*

Eja martyr et tam sancte  
nos defende ab hiante  
barathri voragine

*Ach, gij martelaar, o zo heilig  
Stel ons toch veilig  
Van de gapende muil van de onderwereld.*

Et ut Deus fac mereri  
a nobis possit videri  
in coelesti lumine

*En laat ons toch ook verdienen  
Dat wij God eens  
In het hemels licht kunnen zien.*

Nederlandse vertaling: Marcel Zijlstra (2012)

---

<sup>115</sup> L: 'mřio' (= 'martyrio?'); De Goede: 'supplicio'; C: 'martyrio'.



## BIBLIOGRAFIE

- J.E.A. Boomgaard: *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepbank 1490-1552* (Zwolle, 1992)
- M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen* (Den Haag, 1981)
- C. Bower: 'The Sequence Repertoire of the Diocese of Utrecht' in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, Deel 53 No. 1. 53, No. 1/2 (Amsterdam, 2003)
- C. Blume en G.M. Dreves (ed.): *Liturgische Reimofficien des Mittelalters*, in *Analecta hymnica medii aevi XXVIII* (Leipzig: O. P. Reiland, 1898)
- N. de Goede SCJ, *Prosarii Ultrajectensis, (Saeculi XIII, omnes et ex diversis fontibus ecclesiarum saecularium et religiosorum Trajectensis Dioceseos nonnullas alias Sequentias, transscripsit et edidit N. de Goede, S.C.J.)* (Amsterdam, 1951)
- D. Hiley: *Gregorian Chant (Cambridge Introductions to Music)* (Cambridge, 2009)
- J. Hof OSB: 'Een 'Ordo divini officii' uit de Abdij van Egmond' in *Sacris erudiri VIII* (St. Pietersabdij Steenbrugge / Martinus Nijhoff Den Haag, 1956). De index van dit werk (2012) is van de hand van ondergetekende.
- M. Hülsmann, *Tronies, baardmannen en hondenkoppen: Noord-Hollandse boekdecoratie uit derde-orde-conventen aangesloten bij het Kapittel van Utrecht (ca. 1430-1480)* (academisch proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam; Amsterdam, 2009)
- J. Kloos: 'De Noortwijcksche kerkerekening van 1568', in: *Leids Jaarboekje* (Leiden, 1912)
- J. Kloos: *Noordwijk in den loop der eeuwen* (Noordwijk, 1928)
- B. Kruitwagen OFM: *Catalogus van de Handschriften en Boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem* (Amsterdam, 1913)
- G. de Lange: *Het Barbara- en Sint-Catharinaklooster* (Noordwijk, 2002)
- B.N. Leverland: *St. Pancras op het Hogeland – Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum, 2000)
- L. Lockett, 'The Composition and Transmission of a Fifteenth-Century Latin Retrograde Sequence Text from Deventer', in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, deel 53, No. 1/2 (Amsterdam, 2003)
- I. Le Long: *Historische beschryvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam* (Amsterdam, 1729); op het internet is dit werk gedeeltelijk in te zien op *Google Books*.
- I. de Loos: 'Liturgy and Chant in the Northern Low Countries', in *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis*, Deel 53, No. 1/2 (Amsterdam, 2003)
- G. de Moor: *Verborgten en geborgen – Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum, 1994)
- Nederlands Bijbelgenootschap: *De Nieuwe Bijbelvertaling* (Jongbloed, Heerenveen 2004)
- O. Oppermann (ed.): 'Vita et Translatio Sancti Ieronis' in *Fontes Egmundenses* (Utrecht, 1933)
- H. Schelvis: 'Noordwijks vroegste dorpsrekeningen', in *De Blauwdotter* 123 (Noordwijk, 2002)
- J.G. Smit: *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven, 1995)
- Stichting Geschiedschrijving Noordwijk: *Noordwijk – Aan zee en op de geest* (Noordwijk, 2011)
- J. de la Torre: *Relatio seu descriptio*, in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, deel 11 (Utrecht, 1883)
- W.C.M. Wüstefeld: *De boeken van de grote of Sint Bavokerk*. Hollandse Studien 24 (Hilversum, 1989)
- A.M.J. Zijlstra: *Officia Sancti Adelberti Egmundensis* (St-Adelbertabdij; Egmond-Binnen, 1990)

## Bronnenuitgaven van muziek en liturgie

*Additamentum ad Antiphonale Romanum seu Propria quorundam Sanctorum & Patronorum Archiepiscopatus*

*Utrajectensis, & Episcopatum Suffraganeorum, Item Horum aliquibus Specialia Officia; onderdeel van*

*Antiphonarium Romanum Officio Vesperarum Praecipue accommodatum* (Antwerpen, Johannes Stichter 1685)

W. Kemp: *De missen welken het geheel jaer door volgens het Roomsche misboek geleezen worden* (Utrecht, Le Febvre 1733)

*Graduale Romanum, volgens het Roomsche Misboek tot gebruik der Roomsche-Catholijke Kerken in de Nederlandsche Zending* (Amsterdam, Van Tetroode 1826)

Abbaye Saint-Pierre de Solesmes: *Graduale Romanum* (Paris-Tournai, Desclée & Socii. 1979)

## Handschriften

Den Haag, KB, Evangeliarium van Egmond (Reims, derde kwart negende eeuw; Noord-Frankrijk, ca. 900; Vlaanderen, ca. 975)

Brussel, KB, hss. 8245-8257, f. 299v. 1489 (passionale), afschrift door Anthonius de Bergis

Den Haag, KB, NL-DHk 73 E 8 (antifonale)

Den Haag, KB, NL-DHk 71 J 70 (hymnarium)

Haarlem, Noord-Hollands Archief, NL-Hs 187 D2 (capitulare)

Haarlem, Noord-Hollands Archief, NL-Hs 184 C4 (antifonale)

Haarlem, Noord-Hollands Archief, NL-Hs 184 C8 (missaal)

Haarlem, Noord-Hollands Archief, NL-Hs 184 C2 (missaal)

Haarlem, Noord-Hollands Archief (Egmond, St.-Adelbertsabdiij), NL-Hs 165 A10 (missaal)

Haarlem, Noord-Hollands Archief, NL-Hs 184 C1 (missaal)

Utrecht, Catharijneconvent, NL-Uc BMH 8 (missaal)

Utrecht, Catharijneconvent, NL-Uc BMH 20 (graduale-sequentiarium)

Utrecht, Catharijneconvent, BMH h 149 ('cantuale')

## Websites

CANTUS: <http://cantusdatabase.org/>

*Chant behind the Dikes* (Ike de Loos): <http://utopia.ision.nl/users/ikedl/chant/ike/index.htm>

*E-Codices*: <http://www.e-codices.unifr.ch/>

*Global Chant Database*: <http://www.globalchant.org/>

*Google Books*: <http://books.google.nl/>

Meertens Instituut: <http://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/553>

Melis Stoke: *Rijmkroniek van Holland* (ca. 1290), ingezien op  
<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Rijmkroniek>

## DANKWOORD

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Gerard Persoon, die mij de aanleiding tot dit onderzoek bood, en onderzoeksbegeleider dr. Marcel Zijlstra, die waardevolle aanwijzingen aandroeg wat betreft bronnen (vooral ook de *interpretatie* van deze bronnen) en vertalingen.

Ook vele anderen leverden onmisbare bijdrages aan de totstandkoming van dit onderzoek;

Willem Baalbergen

Dr. Bote de Beer

Pastoor Theo Blokland

Dr. Richard Bot

Richard Hermans

Anke Huisman

Pastoor em. Wim Kleijn

Jaco van Leeuwen

Dr. Michiel Op de Coul

Joachim Oude Vrielink

Franz Straatman

Femke Tienstra-Hermans

St. Adelbertsabdiĳ Egmond

Bisdom Haarlem

Bisdom Rotterdam

Gemeente Noordwijk

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Museum Catharijneconvent, Utrecht

Museum Meermanno, Den Haag

Noord-Hollands Archief, Haarlem

Parochie St. Jeroen en Maria ter Zee, Noordwijk

PKN Noordwijk

Schola Cantorum Amsterdam

Schola Gregoriana Noordwijk

Daarnaast dient het vele voorbereidende werk van Dr. Ike de Loos (†) genoemd te worden, wier website *Chant behind the Dikes* een kompas bood binnen de vele collecties en handschriften.